

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti
Katedra za muzeologiju

Juraj Guić

Interpretacijska staza grada Senja

DIPLOMSKI RAD

Mentor: dr. sc. Darko Babić

Zagreb, rujan 2016.

Sadržaj

1. Sažetak	1
2. Summary	2
3. Uvod.....	3
3. Povijest grada Senja.....	4
4. Senj – odredište putnika kroz povijest	6
4.1. Najranija spominjanja i opisi grada	9
5. Smjernice zaštite kulturno-povijesnog nasljeđa.....	21
6. Interpretacijska staza.....	24
7. Zaključak.....	42
8. Popis arhivske građe i literature:.....	43
8.1. Internetski izvori.....	48
9. Slikovni prilozi.....	50

1. Sažetak

Unutar područja zaštićenog zidovima formiralo se gusto zbijeno gradsko tkivo s karakterističnom fizionomijom primorskih gradića s uskim krivudavim uličicama, skladnim malim trgovinama i nizom kuća sa slikovitim detaljima, balaturama, natkrivenim trijemovima, voltama i vanjskim stubištima. Ova interpretacijska staza pokušava obraditi sve važnije građevine grada Senja. Ističu se gotičke, renesansne i barokne kuće, sakralna arhitektura, spomenici, crkveni inventar te glagoljski i latinski natpisi. Senj je povijesni grad, u njemu dominira prepoznatljiva i naglašena urbana struktura koja dopušta primjereno tumačenje njegovih pojedinih faza, a doživljaj ovisi upravo o muzeološkim procesima. Prema I. Maroeviću (2005), arhitektura i njezina vanjština, panorame ulica i trgova, pogledi na zidine, zelene površine temeljna su podloga muzeologije.¹ Ova interpretacijska staza ima za cilj potaknuti muzeološke procese čiji je sastavni dio doživljaj grada koji se stvara kroz šetnje ulicama i parkovima. Muzealizacija bi trebala biti prisutna u životu povijesnoga grada kao što je Senj, utkana u njegov cjelokupni kontekst. Obrađujući 45 točaka interpretacijske staze promatrač postaje svjestan da u Senju to nije slučaj, već da nedostaje velik broj interpretacijskih ploča, a sve to utječe na polagano zaboravljanje i zapuštanje arhitekture i arheoloških lokaliteta.

Ključne riječi: Senj, interpretacijska staza, spomenici, muzeološki procesi, povijest grada

¹ Maroević, 2005: 48

2. Summary

Senj was formed within the city walls. It is a densely packed urban tissue with a characteristic physiognomy of coastal town with narrow winding streets, small shops and a coherent set of houses with picturesque details, covered porches, arches and external staircases. This interpretive trail is trying to include all the important buildings of Senj: the Gothic, Renaissance and Baroque houses, sacral architecture, monuments, church inventory and Glagolitic and Latin inscriptions. Senj is a historic city dominated by emphasized urban structure that allows appropriate interpretation of its individual stages, but the impression depends on museological processes. This interpretive trail aims to encourage museological processes which are an integral part of the impression of the city gained by walking through the streets and parks. Museology should be present in the life of the historical city such as Senj, woven into its overall context. Across 45 interpretation points, the observer becomes aware that Senj lacks a large number of interpretation boards which affects slow forgetting and neglect of architecture and archaeological sites.

Keywords: Senj, interpretive trail, monuments, museological processes, town history

3. Uvod

Senj je grad iznimno bogate povijesti. Danas taj grad neupitno trpi zbog svog geografskog položaja i surove klime. Razmišljajući o njegovoj zaštiti i revitalizaciji došao sam na ideju da bi se kroz obradu povijesti istraživanja Senja i senjskih spomenika, povijest konzervatorsko-restauratorskih radova te istraživanje likovnih vrela za poznavanje izgleda Senja i njegovih preobrazbi mogla napraviti interpretacijska staza koja bi najviše upućivala na neiskorištene mogućnosti grada. Proces muzealizacije trebali bismo gledati u kontekstu sakralne i profane arhitekture. Prema I. Maroeviću (2005) načini muzeološke prezentacije sakralnih objekata zadržavaju se na razini tekstualnih interpretacija u predvorju crkava ili u tiskanim priručnim vodičima i uključuju aktivnu ulogu stručnog vodiča, a interpretacija ovisi o njegovu znanju i dimenziji vremena kojom raspolaže pojedina grupa posjetitelja.² Profani objekti koji su svojom poviješću vezani uz neku značajnu osobu ili događaj vezuju svoju potencijalnu muzealizaciju uz stupanj memorije koji se može postići prezentiranjem i aktualiziranjem očuvanih građevina. Ovakav oblik muzealizacije povezuje očuvanu materijalnu baštinu s oživljenom nematerijalnom baštinom kroz priču koja služi kao poticaj za doživljaj.³

Pisat ću o povijesti grada Senja, njegovim najranijim spominjanjima i mjestu koje mu, zaslužno, pripada u putopisima i povijesnim dokumentima. Dotaknut ću se sociološke važnosti Senja, grada poznatog po vojno obrambenom odredu, Uskocima, te glagoljaškoj tradiciji.

Cilj mi je odrediti interpretacijsku stazu grada koja će poslužiti njegovu lakšem razumijevanju, obraditi sve važnije punktove, glavnu ulicu grada „Potok“, uz pripadajuće trgove, kaštel „Ožegovićianum“ i samostanski kompleks. Danas je većina povijesnih građevina u derutnom stanju. Neki od problema na koje se nailazi prilikom održivog korištenja graditeljske baštine su ruševnost i zapuštenost graditeljske baštine, neriješeni imovinsko-pravni i vlasnički odnosi, nedovoljni stručni kapaciteti za izradu konzervatorskih studija, nedostatnost podzakonske regulative i nepostojanje odgovarajuće konzervatorske podloge za izradu prostorno-planskog dokumenta koji bi bio temelj obnove. Iako ću rad temeljiti na pojedinim povijesnim građevinama, smatram da bi se, kroz proučavanje, mogao potvrditi značaj Senja u širem regionalnom kontekstu. Za ovaj rad izradio sam kartu po kojoj će biti jednostavnije kretati se interpretacijskom stazom.

² Maroević, 2005: 46

³ Maroević, 2005: 46

3. Povijest grada Senja

Grad Senj (14° 54' 10" istočne dužine te 44° 59' 24" sjeverne zemljopisne širine)⁴ – „grad bure i glagoljice, kolijevka hrvatskoga tiskarstva i uskočko gnijezdo“⁵ staro je naselje utemeljeno prije više od tri tisuće godina na brdu Kuk, istočno od današnjeg Senja. Najviši vrh brda – *Senona* – bio je utvrđen i branjen bedemom i strmim stijenama.⁶ Ispod utvrđenog naselja nalazilo se sidrište i trgovište. Kako je važnost trgovišta rasla, stanovništvo se postupno spustilo u podnožje i izgradilo novo naselje koje se prvi puta spominje 350. godine prije Krista u *Perisplusu (Moreplovu)* grčkog pisca Pseudoskilaksa pod imenom *Atteinites-Senites-Senienses*. Samo ime grada dolazi od riječi *Sen* koja na ilirskome jeziku znači *staro mjesto*.⁷

Svoj prvi procvat Senj doživljava u vrijeme rimske vladavine, odnosno nakon rimskog osvajanja ilirskoga grada oko 36. godine prije Krista. Rimljani su grad nazvali *Senia* i pretvorili ga u glavno trgovačko, prometno i kulturno središte na Jadranu.⁸ Zlatno doba rimske Senije potrajat će sve do kraja četvrtog stoljeća, točnije do 395. godine, do podjele carstva na Zapadno i Istočno. Barbari tada pustoše sve na svome putu do mora. *Senia* je tada spaljena i razorena. Početkom sedmoga stoljeća ove krajeve naseljavaju Hrvati, koji na ruševinama srednjeg dijela antičke Senije podižu novo naselje, srednjovjekovnu *Senu* – današnji Senj.⁹ Nakon 1102. godine, kada se središte Hrvatske pomiče na sjever (Zagreb), grad Senj ponovno dobiva na važnosti. Utvrđuje se, širi, podižu se kule i dolazi do razvitka trgovine i obrta. Ubrzo postaje kraljevski slobodni grad, a 1169. godine i sjelo obnovljene senjske biskupije, u čijem su se sastavu našle stare župe Vinodol, Bužane, Gacka i Podgorje.¹⁰

Provala Tatara 1239. godine bila je pogubna. Grad je spaljen, a stanovništvo je pobjeglo.¹¹ Od tada su Senjem vladali templari, a zatim i krčki knezovi za čije je duge vladavine (180 godina) grad značajno proširen. Senj se širi na južnu stranu Potoka, pojačavaju se gradske utvrde, grade kule Šabac i Kaštel. Izgrađeni su javni i crkveni objekti: crkve sv. Ivan Krstitelj, Sv. Martin, Sv. Filip i Jakov, samostani Sv. Nikola, Sv. Petar, Sv. Jelena, Sv.

⁴ Glavičić, 1974: 5

⁵ Galić, 1998: 5

⁶ Glavičić, 1974: 8

⁷ Galić, 1998: 9

⁸ Glavičić, 1974: 10

⁹ Glavičić, 1974: 11

¹⁰ Glavičić, 1974: 11

¹¹ Galić, 1998: 8

Spas i gradska vijećnica.¹² Od 1388. grad je imao statut kojim su osigurane povlastice plemićima, regulirani porezi građana, javni red i mir te sigurnost. U ranom srednjem vijeku grad je bio poznat po promicanju glagoljice. Senjski biskup Filip 1248. godine dobiva pismeno dopuštenje pape Inocenta IV. za služenje glagoljaške mise u Senjskoj katedrali. Te povlastice bile su važne za daljnji procvat hrvatske glagoljaške kulture pa je tako u Senju, uz Kosinjsku (1491.) osnovana glagoljaška tiskara 1493. godine, drugapo starosti u Hrvatskoj.¹³

Prema A. Glavičiću¹⁴,

„/.../ Senj je jedna od kolijevki hrvatske kulture. /.../ U Senju se rodio Toma Arhiđakon, Ivan Senjanin – ljetopisac i sitnoslikar, Martin Senjanin, Jakov Blažiolić. U senjskoj tiskari (1493. – 1508.) okupili su se i punih petnaest godina djelovali i izdavali knjige pioniri hrvatskog i južnoslavenskog tiskarstva: Grgur Senjanin, Blaž Baromić, Silvestar Bedričić, Gašpar Turčić, Petar Jakovčić i mnogi drugi nepoznati radnici. Iz Senja je i Antun Dalmatin – istaknuti reformator, zatim Pavao Vitezović – historik i pjesnik, tiskar i jezikoslovac, preteča Gaja i narodnog preporoda. Iz Senja su pjesnik Mateša Kuhačević, Silvije Strahimir Kranjčević, pripovjedač Vjenceslav Novak, dramatičari i kazališni radnici: dr. Julije Rorauer, dr. Milan Ogrizović, dr. Milutin Cihlar Nehajev; novinari i publicisti: dr. Vinko Krišković, Zvonimir Vukelić i Vladimir Čopić. Senjani su povjesničari i prirodoslovci: dr. Krunoslav Babić, dr. Damin Narcis, Virgil Devčić, Cvjetko i Dane Gruber, dr. Petar Matković, dr. Ljudevit Rossi, Ivan Radetić i drugi, a narodni su junaci: Juraj Daničić, Martin Posedarski, Juriša Bogdanović, Petar Kružić, Grgur Orlovčić, Niko i Ivan Vlatković, Nikola Jurišić i mnogi drugi koji služe na čast Senju i svome narodu. U Senju je 1835. osnovana Narodna čitaonica, jedna od prvih u Hrvatskoj. G. 1842 osnovano je Glazbeno društvo, 1857. – Društvo za prikazivanje slavjanskih igrokaza, 1647. – Pučka škola koja je 1725. podignuta u rang Gimnazije, 1808. – Privatna filozofska škola, proglašena 1845. javnim Filozofskim institutom; 1780. – Nautička škola i 1806. Bogoslovsko sjemenište.“

¹² Glavičić, 1974: 12

¹³ Glavičić, 1974: 17

¹⁴ Glavičić, 1974: 17

4. Senj – odredište putnika kroz povijest

Kada govorimo o spomenu Senja u putopisima, autori najčešće dodiruju dvije teme: temu Uskoka i temu nepredvidivih vremenskih prilika u senjskom zaljevu. Uskoci su bili vojno obrambeni odred koji se formirao potaknut napadima Turaka i Mlečana. Naime, oni su u Senj doselili nakon turskog osvajanja Klisa 1537. godine, gdje su dotada živjeli. Uskoci su branili slobodu grada Senja sve do primirja Habsburške Monarhije s neprijateljima 1617. godine kada ih je vlast raselila iz Senja, što je bio dio nagodbe. Ipak, Uskoci, koje su nazivali predziđem Dalmacije (kralj Matija), tvrđavom u državi (Rudolf II.) i „uskrslim Makabejcima“ (Grgur XIII.)¹⁵, zbog svog su junačkog otpora mnogo jačem neprijatelju ušli u legendu hrvatske povijesti. Za sobom su ostavili tvrđavu Nehaj, izgrađenu 1558. godine, pod nadzorom kapetana i generala hrvatske Vojne krajine, Ivana Lenkovića te kapetana Herbarta VIII. Auersperga Turjaškog.

Povijest Uskoka autori najčešće prepisuju iz djela Minuccia de Minuccija (*Historia degli Uscochi*) iz 18. stoljeća.¹⁶ Informacije o tome što se događalo s upravom Senja te tko su bili Uskoci, možemo pročitati i u knjizi Samuela Pufendorfa, Antoinea Augustina Bruzena de La Martierea i Josepha Sayera „An introduction to the history of the principal states of Europe“ iz 1764. godine. U knjizi se opisuje borba Uskoka protiv Turaka koja je ubrzo prerasla u piratstvo, a kako nisu odgovarali niti jednoj zastavi, plovidba Jadranskim morem postala je prilično opasna. Senj je ubrzo postao utočište brojnim bjeguncima i kriminalcima. Nakon dugotrajne borbe uskoci su u konačnici raseljeni, a njihovi brodovi spaljeni.¹⁷ O Uskocima Thomas Graham Jackson detaljno piše, koristeći se materijalom knjige već spomenutog zadarskog nadbiskupa Minuccija. Kaže da su oni prvotno bili poštenu ljudi i pravi domoljubi koji su pobjegli pred Turcima protiv kojih su se zatim nastavili boriti. Odabrali su Senj zbog nepristupačnog terena (šuma i planina), kao i morskog zaljeva pod snažnim udarima sjevernog vjetrova zbog čega su se zaštitili i od napada s mora. Senj je ipak postao utočište brojnim kriminalcima i bjeguncima pa su i sami Uskoci ubrzo postali lopovi. Svojim

¹⁵ Galić, 1998: 14

¹⁶ Minuccio de Minucci, zapravo Minucio de Minutiis, (1551-1604) papinski diplomat i vojskovođa, opat i potom zadarski nadbiskup od 1596. do 1604. godine, autor je knjige *Historia degli Uscochi*, koja je objavljena 1603. god. u Veneciji. Tu knjigu je kasnije dopunio fra Paolo Sarpi. Sarpijeva *Povijest uskoka*, dodatak Minuccijevom djelu, odnosi se na razdoblje 1602-1616. godine i jasno pokazuje mletačko neprijateljstvo prema protivniku s druge strane obale. U: *The world in miniature: Illyria and Dalmatia; containing a description of the manners, customs, habits, dress, and other peculiarities. Characteristics of their Inhabitants, and those of the Adjacent Countries; illustrated with thirty-two coloured engravings* (ur. Frederic Shorbel), Vol. II, C. B. Green, London: 35-48

¹⁷ Pufendorf, Bruzen de La Martiere, Sayer, 1764: 165-166

su aktivnostima štetili venecijanskoj trgovini na Jadranu, no nitko ih u tome trenutku nije mogao zaustaviti, jer je vlada u Grazu ionako već bila potkupljena ukradenim blagom koje su im Uskoci davali. Kako oni nisu bili plaćeni za čuvanje granice Carstva, zapravo i ne čudi da su se bavili piratstvom. Uskoci su bili raznih profila pa se među njima u 17. stoljeću našlo i nekoliko Engleza. Unatoč uspješnim krađama, Uskoci su zapravo bili jadni i siromašni, a bogatstvo su skupljali oni koji u krađi zapravo nisu sudjelovali. Brodovi su im bili lagani i mogli su primiti 30-50 ljudi, a oni veći i bolji, gradili su se u Rijeci, koja je ujedno bila i glavno tržište za uskočku ukradenu robu. Bili su naoružani kratkim puškama, sjekirama i *stiletima* (tal. mali bodež), a krvlju neprijatelja su dokazivali svoje bratstvo. Turci su napali Hrvatsku 1592. godine, a Papa je poslao i svoju vojsku za obranu kršćanstva. U tom su se sukobu našli i Uskoci vođeni kapetanom Ivanom Lenkovićem. Jackson nadalje prepričava sve povijesne okolnosti i sukobe Uskoka (tako na jednom mjestu opisuje i njihova kontinuirana pljačkanja stanovnika Krka, zbog čega su oni morali sagraditi zidine, ovce voditi na ispašu daleko, a polja napustiti. Uskoci bi, naime, urod ili odnijeli ili zapalili.¹⁸) sve do trenutka kad je njihova povijest zaključena sklapanjem mira u Madridu 1617. godine nakon završetka rata između Venecije i Austrije.¹⁹

Na zastrašujuću buru nailazimo u djelu *O građanskom ratu (De bello civili)* rimskog pjesnika Marcusa Annaeusa Lucanusa iz 1. stoljeća, koji opisuje pomorsku bitku Cezara i Pompejevih pristaša 49. godine pr. Kr. i „burom smrvljena plovila“.²⁰ Spominje je i slavni Plinije Stariji u svom jedinom sačuvanom djelu, „Prirodopis“.²¹ Vjerojatno koristeći spis Marka Terencija Varona „De ora maritima“ kao izvor, u trećoj knjizi, poglavlja 139-141, i to u okviru poglavlja o Liburniji²² spominje municipalno uređenje Senja koji je vjetrovit „čak i za mirna dana“.²³ Britanski putopisac Fynes Moryson, kad piše o svom hodočasničkom putovanju u Jeruzalem od 1596. do 1597. godine opisuje svoj prolazak Kvarnerom, koji se dogodio u oba smjera putovanja u proljeće. Piše: „Prošli smo ga, ali nije bilo opasno, premda inače kruži glas da je tako pogibeljan, da Mlečani koji dođu u sukob s nekim mornarom, obično koriste sljedeću pogrdu: „Proklet bio Kvarner koji te je pustio da prođeš.“²⁴

¹⁸ Jackson, 1887: 136

¹⁹ Jackson, 1887: 172-194, Također u: Lokmer, 2009: 123-198

²⁰ Kozličić, Faričić, Uglešić, 2012: 47-48

²¹ *Historia naturalis* – enciklopedija u 37 knjiga obuhvaća cjelokupno ondašnje znanje, a nastala je na osnovi dostupne mu literature onog doba.

²² Matijević-Sokol, 1994: 25-40

²³ Kozličić, Faričić, Uglešić, 2012: 48

²⁴ Moryson, 1907: 108-113, također u: Kozličić, Faričić, Uglešić, 2012: 54

Alberto Fortis napisao je tri pisma Johnu Strangeu, engleskom ministru u Mlecima 1778. godine. Već u prvom od tih pisama, onom o Primorskoj Hrvatskoj (*Littorale Croazia*), Fortis je utvrdio da je Kvarner „*izuzetno buran zbog sjevernih vjetrova koji ga često, iznenada, uzburkaju podižući valovlje strašne visine i pomračujući zrak maglom od vode što se podiže i raspršuje u sitne čestice zbog udaranja u mnoge hridi i stjenovite otoke kojima je ispunjen i zapriječen kanal.*“ Opis bure u Senju još je slikovitiji: „*Vjetar što stiže s golih planina puše tako žestoko u tom uskom prosjeku da katkad zimi čovjek ne može bez pogibelji izići iz kuće /.../ Događa se često da djecu /.../ vjetar podigne sa zemlje i njima udari u zid; a kad prijeka potreba prisili nekoga da pođe u pristanište gdje leži brodovlje, premda puše na rukama i nogama, ponekad se kotrlja kao slamka zbog siline vjetra. /.../vjetar često obara konje natovarene solju, te odnosi krovove s kuća /.../ /.../ vlasnici brodova daju po trideset, a katkad i četrdeset cekina siromašnim mjesnim mornarima da pođu pritegnuti užad uz smrtnu pogibelj.*“²⁵

William Spottiswoode 1860. godine opisuje svoj susret s burom u Senju: „*Izašli smo iz kočije i s mukom se održavali na nogama pod naletima vjetra, kada smo iznenada ugledali kako vjetar s lakoćom podiže sa sjedišta jastuke, knjige, pokrivače i nosi ih brzo uzbrdo. Započela je opća potjera koja je završila tako što smo ipak uspjeli uhvatiti veći dio naših stvari. Sada smo ih mudro stavili na pod kola /.../.*“²⁶

Božo Babić, hrvatski autor, koji na putovanju iz Senja u Trst 1875. godine bilježi teške uvjete putovanja u okolici Senja i piše da se suputniku „*upravo smučilo, te ga (je) more stalo silovito izkušavati teretom novoga zavičaja.*“²⁷ I Thomas Graham Jackson opisuje buru: „*Ime toga vjetra zapravo je drugo ime za stravu i užas na svim morima Sjeverne Dalmacije i Hrvatske,*“²⁸ a „*najgore mjesto u cijelom zaljevu je veliki dio obale nasuprot maloga grada Senja, gdje su stjenovite obale najviše i gdje se strmo ruše u more, a tu se nalazi široki prolaz između otoka Raba i Krka*“²⁹ pa nastavlja: „*ovo je senjski zaljev, najopasniji dio cijelog Kvarnera, gdje je bura najljuća, a plovidba opasna.*“³⁰

Frederick Hamilton Jackson opisuje ovaj predio kao „*kanal zlog vemena*“ te kaže kako je ovo najopasniji dio na čitavoj istočnoj jadranskoj obali.³¹ U putopisu Majora Percyja Hendersona „*A British Officer in the Balkans: The Account of a Journey Through Dalmatia,*

²⁵ Fortis, 1774: 274-275

²⁶ Kostić, 2006: 10

²⁷ Babić, 1875: 4

²⁸ Jackson, 1887: 82

²⁹ Jackson, 1887: 83

³⁰ Jackson, 1887: 172-173

³¹ Hamilton Jackson, 1908: 167

Montenegro, Turkey in Austria, Magyarland, Bosnia and Hercegovina“ iz 1909. godine iz teksta možemo pretpostaviti da je autor bio i u Senju kad kaže da „su (na putu od Rijeke prema Dalmaciji) brodom stali u svim važnijim mjestima na obali.“³² Henderson ne spominje Senj, no spominje vjetrove koji ovdje pušu, baš kao i većina drugih putnika koji su se susreli s ovom neugodnom pojavom na svojim putovanjima. Tako buru naziva jednim od najneugodnijih vjetrova te tvrdi da ni u Sjevernoj Americi ne postoji tako grozan i hladan vjetar kao ovdje. Uz buru spominje i vjetar široko kojeg smatra gotovo jednako neugodnim. Nešto je topliji i naviješta kišu, a pritom je i vrlo depresivan te nezdrav.³³

4.1. Najranija spominjanja i opisi grada

Prvi pravi spomen grada Senja započinje sa slavnim arapskim geografom i kartografom El Idrisijem (1100.-1166.), koji je od 1145. živio i djelovao na dvoru normanskoga kralja Rutgera II. u Palermu. Po kraljevu je nalogu u razdoblju od 1125. do 1154. godine prikupljao topografsku građu za svoje kapitalno geografsko djelo o dotad poznatome svijetu pod naslovom *Knjiga kralja Rutgera* ili *Zabava za onoga tko posjećuje zemlje svijeta* ili *Razonoda onima koji čeznu da obiđu svijet* (*Al-Kitāb al-Rūġarī* ili *Kitāb nuzhat al-mušṭāq fī ihtirāq al-āfāq*) (1154.) na arapskom i latinskom jeziku.³⁴ Djelo sadrži kartu svijeta urezanu u srebru ploču (tzv. *Tabula Rutgeriana*).³⁵ Hrvatska (slika 1.) se na karti (3.4 x 1.5 m) spominje pod nazivom *Bilad Garuasia*.³⁶ *Bilad* pritom znači zemlja, a *Garuasia* Hrvatska i pritom se približno određuju granice i etnička pripadnost. Za Dubrovnik napominje da je posljednji grad u Hrvatskoj, a za Senj, kojeg naziva *Sena*, kaže da je: „/.../ je lijep i vrlo bogat grad, i njegovi su stanovnici Slaveni koji imaju velik broj brodova na moru.“³⁷ Izvorna karta čuva se u knjižnici Bodleian u Oxfordu. Nedugo nakon toga nastaje djelo Roberta Sanseverina *Viaggio in Terra Santa* (1458.) u kojem spominje Senj. On ne piše o gradu i ljudima, već bilježi međusobne udaljenosti. Tako je Senjski zaljev, prema autoru, dug dvadeset milja.³⁸ Sve do već spomenutog Alberta Fortisa ne nailazimo na osobite opise Senja i Senjanja. U svome djelu „*Viaggio in Dalmazia*“ opisuje Senj i čini se da nije oduševljen

³² Henderson, 1909: 18

³³ Henderson, 1909: 18

³⁴ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26936> (9.4.2016.)

³⁵ <http://proleksis.lzmk.hr/47490/> (9.4.2016.)

³⁶ Marković, 2002: 34, također u Grumeza, 2010: 155-156, također u Marković, Tuđman 1993: 54

³⁷ L'Italia descritta nel „libro del re Ruggero“ compilato da Edrisi, arapski tekst i talijanski prijevod izdali Amari i Schiaparelli, 1883. godine, str. 107. URL: <http://hrcak.srce.hr/61588?lang=hr> (10.4.2016.)

³⁸ Sanseverino, Roberto (1458.), *Viaggio in Terra Santa*, Romagnoli, Bologna 1888: 26

gradom koji je prema njemu: „ /.../ loše sagrađen, gore popločen i slabo utvrđen. Leži uz more, na temeljima stvrdnutoga šljunka, na vratima vrlo uske doline okružene užasnim mramornim brdima.“³⁹ Fortis zaključuje da tadašnji Senj i nije davnog datuma, čemu svjedoči potok koji ga često poplavljuje te činjenica da nije imao nikakvih zidina do 15. stoljeća (slika 2.), nego da je Senia „vjerojatno stajala gotovo tri milje dalje uz dolinu, gdje još postoje ostaci starih prebivališta i spomenici pogrebnoga praznovjerja pogana.“⁴⁰ Nakon ranije iznesenog opisa bure, Fortis nastavlja s opisima gospodarske i političke situacije Senja te njegove slabe napučenosti od 7000 ljudi. Ipak, unatoč svim nevoljama „ /.../ narod je uljudan u ponašanju kakvo se ne može sresti ni u jednome drugome mjestu na austrijskoj obali, pa ni među mletačkim podanicima u tim krajevima.“⁴¹ Senj je poznat, piše Fortis, i po nekim lošim osobinama: svećenstvu, koje ne daje dobar primjer puku (ovdje za primjer daje biskupa Čolića koji je u sedamdesetoj godini optužen za blud, čarobnjaštvo i krivovjerje.⁴²), narod je praznovjieran i raskalašen, a ne cvjeta ni učenost. Žene „ /.../ naginju previše ljubovanju: lake su naravi i u tome ne nalikuju Hrvaticama.“⁴³ Fortisu je smiješna potreba Senjana da, unatoč činjenici da su potekli od „ /.../uskoka, koji su zapravo bili gusari, veoma mnogo drže do plemićkih formalnosti.“⁴⁴ U tekstu je opisan zanimljiv senjski običaj koji se tiče pokopa: „Svi rođaci i prijatelji obitelji dolaze poljubiti pokojnika/.../Svaki od njih otkriva mu lice preko kojega je prebačen rubac /.../“ te „ mu prebaci još jedan rubac preko lica /.../.“⁴⁵ Fortis napominje da su pogrebi jako skupi te da pokop nekog plemića upropasti cijelu obitelj. Spominje i službu u senjskoj crkvi koja se vodi na „glagoljaškome ilirskome“⁴⁶ te postojanje glagoljske tiskare u 16. stoljeću, koja je nestala nakon što su Mlečani spalili grad i rastjerali ili pobili stanovništvo. Fortis ne uspijeva naći nijednu knjigu koja je ovdje tiskana, a ljudi s kojima je razgovarao nisu bili sigurni da je ona uopće postojala.

Djelo „Sailing Directory for the Mediterranean Sea. The Adratic sea, or gulf of Venice, the archipelago and Levant, the Sea of marmara and the Black sea“ (ur. John Purdy) iz 1827. godine vrlo vjerojatno nastaje pod utjecajem Fortisovih zapisa. U njemu se Senj (Segna) opisuje kao grad na obali Morlakije, nasuprot otoka Krka. Senj je, ponavlja, slobodna luka, ali vrlo loše izgrađena, još lošije popločena i slabo utvrđena. Grad se nalazi uz samo more, okružen planinama od vapnenca te je izložen snažnim planinskim vjetrovima koji

³⁹ Fortis, 1774: 273

⁴⁰ Fortis, 1774: 273

⁴¹ Fortis, 1774: 274-275

⁴² Više u Antoljak, 1992: 278

⁴³ Fortis, 1774: 275

⁴⁴ Fortis, 1774: 275

⁴⁵ Fortis, 1774: 275

⁴⁶ Fortis, 1774: 276

ponekad odižu i ljude sa zemlje te ih bacaju u zidove kuća. Konji, natovareni solju, često su srušeni na tržnici, a krovovi kuća, iako su rađeni od teških kamenih blokova, znaju odjetjeti. Zbog toga, i nedostatka pitke vode, broj stanovnika u Senju ne prelazi sedam tisuća. More u Senjskom kanalu gotovo nikad nije mirno pa brodovi često zaklon traže u rapskoj luci.⁴⁷

Enciklopedija Johna Browna iz 1816. godine sadrži natuknicu *Segna*. Navodi se da je *Segna* hrvatski grad pod austrijskom upravom, da ima tvrđavu i dobru luku te da je to mjesto bilo osobito značajno i snažno kroz povijest. Autor piše da su grad snašle brojne nedaće i da zbog toga broj stanovnika ne prelazi 7000. Iako je početkom 18. stoljeća iz senjske luke isplivalo i po 50 trgovačkih brodova, tada, zbog situacije i luke u kojoj more nikada nije mirno, Senj ima vrlo malo brodova. Iz iduće rečenice doznajemo da je izvor podataka za tu natuknicu upravo tekst Alberta Fortisa. Autor piše: „*Od običaja Senjana, gospodin Fortis navodi jedan jedinstven i povezan s mrtvima.*“ Ovdje autor citira Fortisovu priču o obitelji i prijateljima koji ljube lice mrtvaca otkrivajući ga ispod rubaca. Nadalje autor piše da se Senj nalazi sjeverozapadno od Splita (kojeg naziva *Spalatro*). Iduća natuknica u enciklopediji je *Segnans*. Radi se o stanovnicima grada Senja, odnosno Senjanima.⁴⁸

Ljudevit Vukotinović, u tekstu „Primorje i Lika“, spominje senjske žitelje koji su „*čisti primorski Hrvati; oni pako što se trgovinom bave, većom stranom udaraju na talijanštinu; osim toga čuti je podosta i njemačkoga jezika, što u Rijeci nisam opazio: koji ovdje njemački govore, većom su stranom razne vrsti činovnici, kod kojih se vidi, da im je jezik službeni njemački.*“⁴⁹

Rukopis nepoznatog autora *Reise nach Italien* iz 1842. godine bilježi autorov odlazak u Senj. U poglavlju naslovljenom *Grad Senj*, autor piše da je Senj vrlo usko izgrađen grad s malim trgovom u gradu i jednim velikim uz more. Luka je dobro izgrađena, posebnog dizajna, a u njoj je vidio dva carska i druge male brodove. Kad pripovijeda o svom odlasku u Rijeku spominje znamenite oštre vjetrove i olujna nevremena u, kako ga naziva, Morlačkom kanalu.⁵⁰

⁴⁷ Purdy, 1827: 183

⁴⁸ Brown, 1816: 404 ili

URL: https://books.google.hr/books?id=alIKAQAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=Encyclopaedia+Perthensis+volume+xx&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiglp-2h_nMAhXLXhQKHR0bCe0Q6AEIGTAA#v=onepage&q=segna&f=false (15.4.2016.)

⁴⁹ ***, 2002: 56

⁵⁰ ***, 1842: 35-38 ili

URL: [https://books.google.hr/books?id=32XSmJU7WRgC&printsec=frontcover&dq=.\)+Reise+nach+Italien+1842+\(22.05.1842+bis+zum+06.11.1842&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwjisJzivnMAhVCaROKHfT9DuoQ6AEIGTAA#v=onepage&q=.\)%2C%20Reise%20nach%20Italien%201842%20\(22.05.1842%20bis%20zum%2006.11.1842&f=false](https://books.google.hr/books?id=32XSmJU7WRgC&printsec=frontcover&dq=.)+Reise+nach+Italien+1842+(22.05.1842+bis+zum+06.11.1842&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwjisJzivnMAhVCaROKHfT9DuoQ6AEIGTAA#v=onepage&q=.)%2C%20Reise%20nach%20Italien%201842%20(22.05.1842%20bis%20zum%2006.11.1842&f=false) (15.4.2016.)

Autori Henry Honeychurch Gorringe, Seaton Schroeder i John Mitchell Hawley u djelu „Coasts of the Mediterranean Sea“ iz 1883. godine zapisuju podnaslov „Luka Senj“ te bilježe da su ovdje udari bure česti te da zbog toga ponekad brodove moraju prisilno vezati u rapskoj luci. Za grad Senj (*Segna* ili *Zengg*) pišu da je djelomično izgrađen na brijegu s tvrđavom visokom 280 stopa. Senj je jedna od najprometnijih trgovačkih luka onog vremena i ima oko 7500 stanovnika. Iz Senja se izvozi drvo za gradnju iz hrvatskih šuma te kukuruz i duhan iz Mađarske. Postoji i telegrafska postaja u gradu za komunikaciju s otocima. U gradu se mogu naći voda i materijal za manje popravke na brodovima.⁵¹

Andrew Archibald Paton u knjizi „Researches on the Danube and the Adriatic: Or Contributions to the Modern History of Hungary“ iz 1861. godine jedno od poglavlja posvećuje Senju („Zengg the capital of the Uskoks“). Paton piše da Jozefinska cesta povezuje unutrašnjost Hrvatske s lukom *Zengg* ili *Segna*, odnosno Senj. To je, prema njegovu mišljenju jedino mjesto vrijedno spomena između Rijeke i Zadra, ali je toliko malo poznato, da nije pronašao nijednu knjigu putovanja, ni na kojem jeziku, koja bi opisala ovaj grad. Senj se nalazi u podnožju brda, na toliko uskom području do mora da je jedva vidljiv. Paton ukratko spominje Uskoke (čije ime dolazi iz, kako piše, ilirskog) te njihov bijeg iz Klisa u Senj. Naziva ih odlučnim dušama koje se odbijaju pokoriti turskoj vlasti. Ipak, piše, želja za slobodom prerasta u piratstvo, a ljudi koji su nekada bili žrtve tiranije, postaju tirani.⁵² Senj je, prema autoru, „najjadnije mjesto na Jadranu“.⁵³ U središtu je grada malen, nepravilan trg. Piše da je u luci zrak smrdljiv, a voda je prljava i puna smeća. Kad piše o arhitekturi kuća i dućana uz obalu mora, zaključuje da se vidi njemački utjecaj te da ovdje nema ničeg venecijanskog. Ipak, unatoč dojmu, drži da Senj ima potencijala. U samome gradu Paton ne vidi nijednu građevinu vrijednu spomena osim kneževe palače koja je kroz povijest mijenjala vlasnike. Iznenadili su ga vidljivi talijanski utjecaji kod senjskog stanovništva te činjenica da svi, bili njemački ili talijanski doseljenici, ne govore niti jedan drugi jezik osim, i ovdje ga Paton tako naziva, ilirskog.⁵⁴ Spominje i buru za koju je čuo da je iznimno snažan vjetar zbog kojeg ni najjači muškarci ne mogu prošetati s jednog kraja ulice na drugi, a već natovareni brodovi se prevrću.

⁵¹ Honeychurch, Schroeder, Hawley, 1883: 159 ili URL: <https://archive.org/details/coastsmediterr00hawlgooq> (15.4.2016.)

⁵² Paton, 1861: 400 ili URL: https://archive.org/stream/cu31924031265485/cu31924031265485_djvu.txt (15.4.2016.)

⁵³ Paton, 1861: 400 ili URL: https://archive.org/stream/cu31924031265485/cu31924031265485_djvu.txt (15.4.2016.)

⁵⁴ Paton, 1861: 400 ili URL: https://archive.org/stream/cu31924031265485/cu31924031265485_djvu.txt (15.4.2016.)

Suprotno viđenju Alberta Fortisa, Thomas Graham Jackson za Senj, u svome djelu „Dalmatia the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado“ iz 1887. godine, piše da je prostran i dobro izgrađen. Navodi da je s kopnene strane još uvijek opasan zidinama, na kojima se još uvijek nalaze stara vrata. Jackson drži da zidine nisu starije od 16. stoljeća, s obzirom na manjak arhitektonskih ukrasa, iako tornjevi posjeduju nešto od srednjovjekovnih graditelja. Ulice su u gradu uske, a trgovi široki, no ne ostavljaju dojam starine. Autor piše: „*Tek se tu i tamo, ispod žbuke i vapna, izviruju komadići venecijanske arhitekture 15. stoljeća /.../*.“⁵⁵ Nedostatak zanimljivih građevina u Senju Jackson objašnjava činjenicom da su grad spalili Mlečani 1381. godine. Također drži da ovdje „*vjerojatno nikada i nije bilo osobitog arhitektonskog sjaja jer Senj je oduvijek bio hrvatski, ne dalmatinski grad, a umjetnost nikada nije cvjetala među čistim slavenskim stanovništvom*.“⁵⁶ U Senju su, piše, četiri katoličke crkve i kapele te jedna crkva grčkog obreda, no nijedna nije posebno zanimljiva.⁵⁷ Zapadna vrata katedrale imaju renesansne detalje, koji su djelomično izvorni, a djelomično ulomci neke starije građevine, što se vidi na dva, krajevima spojena, dovratnika koji su dijelovi klasičnoga arhitrava. Crkva sv. Franje nešto mu je zanimljivija. Tu su portal i ranorenesansna rozeta, a u zid su uzidani različiti komadi skulptura. Natpis na pročelju svjedoči o gradnji u vrijeme vladavine nadvojvode Ferdinanda i senjskoga kapetana Ivana Lenkovića. S druge strane vrata nalazi se grb obitelji Frankopan, nošen dvama anđelima, sa sv. Franjom s jedne i sv. Stjepanom s druge strane. Jackson zaključuje da su zasigurno te dvije skulpture djelo nekog vještijeg majstora nego one koje prikazuju anđele, a i piše da je vidljivo da su nekoć pripadale nekom drugom spomeniku te da su zapravo cijela vrata načinjena od različitih fragmenata iz različitih izvora.⁵⁸ U unutrašnjosti nije ništa zanimljivo, osim brojnih grubo položenih, ali dobro oblikovanih nadgrobni ploča u podu.⁵⁹ Na njima su urezane heraldičke oznake, duboko uklesane i reljefno izbočene iz ravnine kamene ploče, a datiraju se u 16. i 17. stoljeće, kada su Uskoci bili na vrhuncu. Imena su slavenska, a među njima je i nekoliko grobnica vojvoda. Na kamenom brdu iznad grada, smjestila se tvrđava Nehaj (slika 3.), a izgrađena je u vrijeme Uskoka kao obrana od Turaka. To je velika četverostrana prizma vrlo dobro građena, s promatračnicama izbačenim na uglovima koji počivaju na slikovitim konzolama. Otvori za topove i puškarnice, koji su ukošeni prema van, a ne prema unutra, svjedoče da je tvrđava izgrađena u vrijeme kada se ratovalo topovima, ne lukovima i

⁵⁵ Jackson, 1887: 190

⁵⁶ Jackson, 1887: 190-191

⁵⁷ Jackson, 1887: 191

⁵⁸ Jackson, 1887: 192

⁵⁹ Jackson, 1887: 192

strijelama. Iako, piše Jackson, Senj nije osobito zanimljiv grad u arhitektonskom smislu, vrijedi ga posjetiti zbog stanovnika grada Senja.⁶⁰ U gradu su vidljivi tragovi blagostanja koje je vladalo u vrijeme pljački i piratstva. Široki trgovi i ulice, iako nikada nisu bile namijenjene prijevoznim sredstvima, i dalje su širi od većine ulica u Dalmaciji, što je zasigurno rezultat bogatstva, što je pak vidljivo i na kućama koje su svakako bolje od kuća u okolici. Jackson zaključuje da, dok su se pljačkom bavili oni iz najnižih redova, manjina je profitirala od tog kriminala, imajući tako moralnu, iako ne i izravnu, odgovornost za učinjena nedjela. Senjani su još izgledom grubi, piše autor. Govore malo talijanskog, ali se prave da ga ne razumiju i ne govore, što je rezultat rastućeg antagonizma između Latina i Slavena duž cijele obale. Zato njihovi susjedi kažu za njih da: „Benché possono parlar Italiano, non lo vogliono.“ (Iako mogu pričati na talijanskom, to ne žele.)⁶¹

Frederick Hamilton Jackson Senj opisuje kao stjenovito gnijezdo Uskoka. Između ostalog, opisuje i izgled te, kako ih naziva, neustrašive skupine. Izgled im je, piše, sličan morlačkom, a čine ga uske hlače, crveno-smeđi prsluk, raspuštena kosa, „divlji“ brci, željezne ili srbne naušnice i naravno sjekire i noževi.⁶²

U knjizi „Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyren un Slaven...“ iz 1804. godine, Balthasar Hacquet jedno poglavlje posvećuje Uskocima; opisuje njih i njihove običaje. Piše da su Uskoci prevrtljivi i okrutni, a svaki oblik pravednosti i integriteta im je posve stran. Oni spajaju navike društvenog života s onima koji proizlaze iz ljubavi prema pljački. Nalikuju na Čerkeze u svojoj fizičkoj snazi i ljepoti, a čak im je i odjeća slična. Posebno vole vojnički život te su iznimno siromašni. Kuće su im slične onima Hrvata, no ne i tako prostrane. Njihovo glavno slavlje je oko proljetnog ekvinocija s krijesovima. Na tim okupljanjima sudjeluju i mladi i stari. Na ulazu u grad slažu krijes, koji zapale u vrijeme zalaska sunca, a mladi plešu kolo oko njega uz zvukove mijeha. Slavlje se nastavlja dugo u noć. Ovaj običaj, ipak, polako nestaje, zbog štete koja je načinjena okolnim šumama. Ponekad mladići izazivaju jedan drugog da skaču preko vatre, čime se, u slučaju da ne uspiju u svom naumu, izlažu velikom riziku. Također piše da ne poštuju svoje svećenike i da su iznimno praznovjerni. Imaju puno amajlija. Njihov najdraži lijek za sve boljke je čaša rakije i odmaranje na suncu ili umatanje u pokrivače i lijeganje u krevet kako bi se iznojili. Šljivovica, dobro začinjena paprom ili đumbirom, još je je jedan lijek koji uvijek preporučuju. Za rješavanje reumatskih bolova običavaju ugrijati ciglu na koju poliju ocat, vino ili rakiju, a

⁶⁰ Jackson, 1887: 193

⁶¹ Jackson, 1887: 194

⁶² Hamilton Jackson, 1908: 167-169

zatim je umotaju u odjeću. Za giht koriste mast od abdovine, biljke srodne bazgi. Kad bolesnik nema nade za oporavak, okupaju ga kako bi došao čist pred Boga. Prije vladavine Marije Terezije krštenja su se izvodila samo na odraslim osobama, što se od njene vladavine promijenilo. Zapisi o krštenjima ovdje zapravo služe kao popisi budućih vojnika. Sprovodi su, piše Hacquet, slični onima Ličana pa se Hacquet zadržava na jednom starom uskočkom običaju. Naime, kad majka izgubi dijete, proklinje, govoreći kako joj je dijete proždoro ljubomorni demon. Nakon što dijete pokopaju, majka na grob nosi njegovu kolijevku, koja je po običaju, pomno izrađena od hrastovih dasaka, te je uništava.

Odjeća Uskoka slična je odjeći ljudi iz južne Dalmacije (slika 4.). Muškarci nose crvenu kapicu, kosa im je ispletena, a brkovi dugački. Prsluk i hlače su im crveni s rubovima od čipke. Zimipreko ove odjeće nose crveni kaput s kapuljačom. Žene često imaju plavu jaknu s žutim rubovima i pojas svezan oko svojevrsne pregače na pruge. Nose i žutu kapu koja je šira pri vrhu. Muškarci ne izlaze na teren bez dugog koplja, bodeža i pištolja (slika 5.). Koplje im je vezano na leđima. Nose jaknu bez rukava i haljinu ukrašenu na zapešćima i ramenima. Mlađe djevojke imaju nešto elegantniju odjeću od ranije opisane. Na glavi nose kapu obrubljenu perlama i redom srebrnih novčića ispod. Kosa im je podijeljena na dva pramena s kojih vise školjke, koje su zapravo kauri, vrsta morskog puža (slika 6.).⁶³

Giacomo Marieni, autor plovidbenog priručnika *Peljar Jadrana* iz 1830. godine, piše da je luka grada Senja prilično mala i da je smještena između dva rta. Ima gatove i nasipe okomite na obalu. Ipak, navodi autor, ta je luka sasvim izložena vjetrovima sa sjeverozapada, južni rt dovoljno je štiti od juga, ali od bure, koja je najstrašnija, ne štite je ni obala, iako je prilično uzdignuta, niti obližnje planine. Naprotiv, njezina je snaga, posebno zimi, toliko jaka da su pomorci prisiljeni spustiti jarbole. Iako moraju biti opremljeni izuzetno jakim konopima, nije zajamčen boravak koji isključuje teške muke i opasnost.⁶⁴/.../ Marieni piše da je grad Senj opremljen raznim potrepštinama koje su korisne pomorcima, obiluje i pitkom vodom, a opskrbljuje ih i živežnim namirnicama iako je okolica brdovita i neplodna. Latinsko ime gradića je *Senia*, a Nijemci ga zovu *Zeng*.⁶⁵

John Gardner Wilkinson autor je putopisa *Dalmatia and Montenegro* (1848). U njemu ne opisuje grad Senj, ali opisuje Uskoke za koje piše da su Dalmatinci koji su, kako im i ime kaže (*Scoco*), bjegunci. Nakon gubitka Klisa izabrali su upravo Senj jer mu nije bilo lako pristupiti s kopna zbog gustih šuma i planina, a na moru nije bilo luke. Uskoci su bili iznimno

⁶³ Hacquet, 1804: 35-48

⁶⁴ Marieni, 1830: 168

⁶⁵ Marieni, 1830: 169

vješti. Wilkinson navodi da su gradili lake brodove kojima su pljačkali sve koji bi se našli u Kvarnerskom zaljevu. Za grad piše: „*Senj je bio utočište svim problematičnim osobama, svih nacija /.../*“.⁶⁶ Autor opisuje skupine u koje su Uskoci bili podijeljeni: *Stipendiati, Casalini i Venturini*. *Casalini* su živjeli u gradu i iz njega nisu izlazili, a bilo ih je stotinjak, dok su *Stipendiati*, pod vodstvom vojvode, bili pljačkaši na terenu.⁶⁷

Charles Yriarte u knjizi „Istra i Dalmacija: putopis“ iz 1874. godine opisuje Senj na nekoliko stranica. „*Kad stignete u Senj*“, piše autor, „*nađete se odsječeni od svijeta, bez mogućnosti da ga napustite do ponedjeljka kad prolazi brod za Rijeku*“.⁶⁸ Za njega „*Senj, grad uskoka, još i danas nalikuje nepristupačnom utočištu koje priziva razbojnike u potrazi za kakvom jazbinom*“.⁶⁹ Yriarte primjećuje da su šume na planini posječene za potrebe industrije te da je prokopana luka, no upozorava na *Senjsko ždrijelo*, opasan i pogibeljan tjesnac. Danas, piše autor, ovdje žive ribari koji se pričama o Uskocima čude kao kakvoj bajci: „*pripovijedao sam (im) o drevnim pothvatima pirata koji su ovdje živjeli prije njih, razrogačili su oči kao da slušaju kakvu bajku, izmišljenu da ih rasonodi /.../*“.⁷⁰

Možda i najbolji opisi grada Senja dolaze iz pera Ivana Kukuljevića Sakcinskog, u djelu „Put u Senj, Putne uspomene: ulomci sa 59 slikovnih priloga“ iz 1873. godine. Sakcinski ne krije oduševljenje tamošnjim stanovništvom: „*Svaki znade ovdje historiju svojega grada, starinske običaje, narodne pripovijesti i pjesme, kojih pripovijedanje i pjevanje jest ovdje zabava tako ugodna, kano kod nas teatri i takonazvani (hitro dosadljivi) soarei. Narodnih pjesamah i zgrade za naše basnaslovje (Mythologia) nisam pokupio nigdje toliko, koliko ovdje. Narodnog ponosa i ljubavi k jeziku i hrvatskoj narodnosti nisam nigdje veće našo /.../*“.⁷¹ Ovakvo oduševljenje za jednog ilirca i nije posve čudno. Tada je Sakcinski boravio u Senju svega dva dana. Osim toga, zapisao je i neke glagoljaške i druge natpise na koje je u Senju naišao, čiji prijevod postoji i u ovoj knjizi. Sakcinski grad opisuje kao „*malu varošicu*“ (slika 7.), „*al je ovo mjesto za Hrvatsku njегда bilo od velike važnosti*“.⁷² Dalje Sakcinski piše da „*uobće može se reći, nijedan grad sadašnje Hrvatske ne ima toliko starih građevnih spomenika, koliko upravo Senj*“.⁷³ Tu su: zvonik stolne crkve iz 12. stoljeća, bazilikalna stolna crkva iz 13. stoljeća, ostaci kapele sv. Martina iz 1303. godine s glagolskim natpisom, gradski kaštel iz 1340. godine, a koji je obnovio Matija Korvin 1480. godine, kuća

⁶⁶ Gardner Wilkinson, 1848: 389

⁶⁷ Gardner Wilkinson, 1848: 390

⁶⁸ Yriarte, 1874: 72

⁶⁹ Yriarte, 1874: 72

⁷⁰ Yriarte, 1874: 72

⁷¹ Kukuljević, 1873a: 14

⁷² Kukuljević, 1873a: 24

⁷³ Kukuljević, 1873a: 25

Lavrićeva iz 1485., kuća popa Gržana pravednika iz 1483., kuća Dominika Silića iz 1487., koja je u to vrijeme pripadala zlataru Martinu Živkoviću, zatim crkvice sv. Jurja iz 1540., crkva otaca Male braće iz 1552., tvrđava Nehaj iz 1508., crkva sv. Jurja iz 16. stoljeća kao i kuća Vranicanova iz 1565. godine koja je prvotno pripadala obitelji Basana Saccinskih. Autor opisuje i prvostolnu crkvu: „Sagrađena je u XIII. ili početkom XIV. vieka u slici basilike. Razdijeljena je na tri broda, od koji je srjednji višji i širji i dvajuh pobočnih. Svetilišće na šest kuta, sa oblim svodom, razdijeljeno je od srjednjeg broda šiljastim, gotičkim lukom, što svjedoči, da je taj luk iz kasnijih vremena. Brodove među sobom diele obli luci (arkade). Njih ima sa svake strane četiri. Počivaju na šestih debelih prosto stojećih pilovih (Standpfeiler) i na četirih pobočnih polupilovih. Ovi četverouglasti pilovi zidani su, a počivaju na kamenitom podnožju. Iznad arkada stoje u srjednjem brodu obli prozori i arkadami dižu se od tla crkve sve do arkitrava tanki polupilovi ili slipe pilovi. Srjednji brod pokriven je ravnim zidom (valjda u kasnije doba), dočim pobočni brodovi obli svod imadu, kojega dvostruka rebra sastaju se u šiljastih kutovih. Svaki od pobočnih brodova ima četiri kapele s oltari, koje kapele diele među sobom obli lukovi; s desne strane svetilišća vode četverouglasta vrata u sakristanu, koju daje sagrađiti god. 1497. senjski biskup Andrija od Mutine, kako latinski napis iznad vrata svjedoči. S lijeve strane svetilišća prizidana je stara biskupija, sada porušena. Iz njezina gradiva načinjen je stan gradskog župnika. Stolna crkva ima dvojna vrata, začudo, četverouglasta, koja su po svojoj prilici kod popravljavanja zamijenjena s prvašnjimi oblimi. Crkveni zvonik /.../ popravljen je 1828., kad skinuše starinski napis, te u novome napomenuše samo da je građen u XII. vieku.“⁷⁴ Autor spominje i nadgrobnni spomenik biskupa Ivana de Cardinalibusa, kojega je 1392. godine podigao njegov nećak i nasljednik, biskup Leonardo. Crkva sv. Franje izgrađena je 1552. godine, u vrijeme senjskog kapetana i generala Ivana Lenkovića (slika 8.). Kukuljević je opisuje ovim riječima: „Ima sliku basilike, i krasno pročelje s okruglim prozorom (oknom), liepom rezarijom urešenim. Među grbovi, koji rese pročelje ima i jedan frankapanski. Zvonik s lijeve strane sagrađen je kasnije. Glavna vrata crkve urešena su stupovi iz izdjelana kamena. Unutra ima crkva tri broda, od kojih je srjednji višji i širji, poput stolne crkve. I tu diele brodove sa svake strane obli lukovi, koji počivaju na dvostrukih polupilovih. Nad lukovi ima u srjednjem brodu sa svake strane šest četverouglastih prozora, što su po svojoj prilici kasnije načinjeni radi veće svjetlosti. Pobočni brodovi imadu po tri obla prozora. Svetilišće šestokutno dieli od srjednjeg broda obli luk, počivajući na polupilovih. Ova crkva ima nekoliko krasnih slika talijanske škole, i mnogo grobnih ploča s

⁷⁴ Kukuljević, 1873a: 27-28

*grbovi i napisi iz XVI. do XVIII. vieka.*⁷⁵ Uz navedeno, spominje pastoral i ključ grada Klisa kao najveće vrijednosti koje se ovdje čuvaju.

Iste godine izlazi i knjiga „Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije“. Kao gost tadašnjeg biskupa baruna Mirka Ožegovića, koji je u vrijeme njegova dolaska već imao devedeset godina,⁷⁶ Ivan Kukuljević Sakcinski prisustvovao je večernici u senjskoj stolnoj crkvi, gdje ga je oduševio glagoljaški obred pa piše: „*Izadjoh tronut iz crkve, a u mojih ušijuh zujaše još dugo vremena crkveno-glagolsko pienje, kao glas iz davne starine pradjedova moga naroda.*“⁷⁷ „*Onomu umnomu mijenjanju glasova, onoj žalosti što leži u glasovih mola, onomu dubokomu oduševljenju, kojim znadu naši hrvatski crkveni pojci izražavati narodni glas pobožne svoje ćuti, ima u drugih crkvah i narodnih malo primjera.*“⁷⁸ Pri dolasku u kuću neke bogate senjske porodice, Sakcinski se nemalo začudio kada ga je gospođa pozvala u kazalište: „*Začudih se da u Senju ima kazališta, a još k tomu i ložah.*“⁷⁹ Kazalište se nalazilo u u dvorani gostionice. Prizemlje je dosta prostrano, od galerija su napravili lože, zidovi su bili ukrašeni „*/.../ podobrom slikarijom. Stolice u ložah liepe i ukusne, nu pozorište bijaše maleno, čemu se nisam ni čudio kod toli provizornoga kazališta, kao što je senjsko. /.../ U povratku iz kazališta duvaše silna bura uz pljusak kiše. Senj, za onda barem, nije još imao ni uljenih svetiljaka, kamo li od plina, moradoh dakle po najvećoj tmuni, turan burom od zida do zida, tumarati po blatu i po mlakah, dok napokon probijenimi lakti i nakvašenimi nogami dodjoh do svog stana.*“⁸⁰ Što se spomenika tiče, Sakcinski ne krije svoju zabrinutost i spominje da se oni ne njeguju kako bi trebali. Piše o crkvi sv. Trojstva koja je „*liepa i prostrana crkva začeta god. 1684., a dovršena pod Marijom Teresijom 1774. Ima sedam oltara s pjevalištem podignutim g. 1807. troškom nadvojvode Ludovika. Svetilišće urešeno je slikami prekrasno izvedenimi Ivanom Pittinom, po svojoj prilici Mlietčaninom. Oltarnu sliku sv. Pavla pustinjaka (1751.) načini Fortunat Bergant, koj se pisao takodjer Wergant te je običavao podpisivati se glagolskimi pismeni. (...) Pri popravljanju pokvarena je žalibože ova slika novim lošim bojadisanjem. Odozgo na oltaru je druga slika sv. Ane od istoga umjetnika.*“

Spomenut ću još jedan opis Senja, iz 1891. godine, autora Dragutina Hirca. U svome nas tekstu kratko uvodi u neke osnovne podatke o Senju koji tada ima preko 500 kuća i 3010 duša. Pjesnički opisuje kako „*/.../ na visokoj hridi prkosi nepogodam vremena god. 1558.*

⁷⁵ Kukuljević, 1873a: 28-29

⁷⁶ Kukuljević, 1873b: 18

⁷⁷ Kukuljević, 1873b: 19

⁷⁸ Kukuljević, 1873a: 24

⁷⁹ Kukuljević, 1873b: 20

⁸⁰ Kukuljević, 1873b: 20

kapetanom senjskim, Ivanom Lenkovićem, podignut Nehaj-grad (slika 9.) /.../. Podnožno more milo titra i srebrnasto se prelieva. /.../ U nutrini (tvrđave) ne ima ništa znamenita, osim jednog zdenca i trih grbova generala Lenkovića.⁸¹ Ovdje pisac spominje i pisca topografije i povijesti grada Senja, Milu Magdića, koji piše o opisu vidika s kruništa kule: „ /.../ Pa kad za podnevne vrućine mlak zrak nad morem rhće, a ono se u punom svojem sjaju cakli tihano kano jezero, onda bismo skoro rekli, da je ono, što tjelovo oko vidi, samo utvara razgrijane fantazije.“⁸² Autor podsjeća i na roman Augusta Šenoa, *Čuvaj se senjske ruke*, koji se „premetne u živu sliku“⁸³, šetajući ulicama Senja. Ovdje Hirc započinje svoju šetnju Senjem, prolazeći kroz najživahniju ulicu Potok i spominjući šetalište, mol, dućane, čitaonicu, biskupski dvor i samostan. Osvrnuo se i na pojedine crkve. Najprije spominje crkvu sv. Marije na Artu, koja je okrenuta prema zapadu, ima predvorje s nekoliko starih slika, unutra je oslikana prizorima morskih nesreća, a sa svoda se „spustio velik brod, kojega je valjda koji zavjetnik poklonio.“⁸⁴ Tu je i crkva sv. Franje iz 1558. godine, koja je u vrijeme piščeva boravka u Senju već obnovljena. Piše da je građena od klesanog kamena, da na pročelju ima velik „umjetnom klesarijom urešen okrugao prozor, a pod njime sedam od kamena klesanih apoštola. Na desnoj mu strani grb Frankopanski, na lievo onaj Ivan Lenkovića. /.../ Cijela srednja ladja bijaše popločena nadgrobnim pločama, koje sada uzidahu u crkvene stiene.“⁸⁵ Radi se o grobovima Uskoka koji kod pisca pobuđuju velik ponos. Nešto je više pažnje pisac posvetio opisu prvostolne crkve sv. Marije, izgrađene u 12. ili 13. stoljeću kao rimska trobrodna bazilika s devet žrtvenika, od kojih je glavni posvećen sv. Jurju, gradskom zaštitniku. U svetištu se nalazi grobnica biskupa Mirka baruna Ožegović-Barlebaševačkog s poprsjem od kararskog mramora koje je postavljeno 1876. godine. Iza velikog žrtvenika nalazi se kaptolski arhiv, bogat glagoljskim listinama, a u njemu je i stari ključ grada Klisa, donešen u Senj 1596. godine. U crkvi se nalaze i grobovi drugih biskupa. Posebno ga zanima žrtvenik anđela čuvara od bijelog mramora, u kome su sahranjene moći sv. Formosa, donešene ovamo u drugoj polovici 18. stoljeća. Ispred crkve je trokatni zvonik, izgrađen za vladavine kralja Zvonimira te zvono iz 1362. godine. Osim navedenih crkava, Hirc spominje i pravoslavnu crkvu „*Velike Gospojine*“, kapelicu sv. Martina te činjenicu da je u 18. stoljeću ovdje bilo čak jedanaest crkava koje se danas spominju u narodnim predajama. Tako je nedaleko sv. Jurja bio samostan Templara, a izvan zidina grada samostan sv. Franje iz 1297.

⁸¹ Hirc, 1891: 210

⁸² Hirc, 1891: 210

⁸³ Hirc, 1891: 211

⁸⁴ Hirc, 1891: 211

⁸⁵ Hirc, 1891: 211

godine, koji je srušen pred navalom Turaka. Osim crkava, u tekstu nalazimo i niz slavni kuća, od kuće u Dvorcu iz 15. stoljeća koja je bila utočište zločinaca do niza kuća uskočkih vojvoda iz 18. stoljeća. Tijekom šetnje opisuje popločeni trg Cilnice, nasred kojeg se nalazi zdenac okružen stablima, gradski kaštel iz 14. stoljeća, dvokatno sjemenište i carinarnica. Šetalište je tada nosilo ime Kajetana Knežića koji je izgradio cestu od Vratnika do Senja i popravio vodovod pa su mu postavili nadgrobni spomenik iza crkve sv. Mihovila na Vratniku. U šetnji, prešavši drveni most preko senjskog potoka, Hirc je naišao i na groblje sa zelenom zgradom s vitkim tornjićima („*Rekoh sam sebi: ta to nije groblje, to je cvietnjak, to je perivoj.*“⁸⁶), a na groblju je vidio i arkade, izgrađene 1876. godine. Na povratku u grad šeta senjskom lukom koju je početkom 19. stoljeća gradio general Filip Vukasović (slika 10.). Isti general je zaslužan za izvođenje korita gorske bujice izvan grada, što je bio preduvjet za plansku izgradnju polukružne luke.⁸⁷ Izvan grada Senjani su gradili brodove pa čak i mletačke ratne lađe. Trgovački napredak Senja prekinula je gradnja željeznice iz Siska za Zidani most kojom počinje razvoj industrije te gradnja željeznice Karlovac-Rijeka, a od 1889. godine prestaje i senjska brodogradnja.

Vidljivo je iz raznih izvora da je Senj zanimljiv grad, važan po svojoj starini i slavnoj povijesti, spomenicima i jakoj kulturnoj tradiciji. Oduvijek je privlačio putnike koji su mu odavali počast u svojim djelima. Sačuvao je slobodu i osebnost u najtežim trenucima, za vrijeme prijetnje Turaka i Mlečana, a u isto vrijeme bio je okosnica kulture i sjedište biskupije. Danas je Senj tek sjena velebnoga grada. Mnoge građevine sustavno propadaju, javni prostori se ne koriste na primjeren način. Sljedeće će poglavlje biti posvećeno smjernicama zaštite. Navest ću nekoliko međunarodnih dokumenata koji se u Senju u pravilu ne poštuju. Kada bi se takve smjernice uzimale u obzir, imali bismo čvrste temelje za revitalizaciju grada. Nakon toga započet ću interpretacijsku stazu u kojoj će naglasak biti na povijesnim profanim i sakralnim građevinama, njihovom stanju i potencijalu. Da bi došlo do temeljne obnove, potrebna je valorizacija svih važnih punktova.

⁸⁶ Hirc, 1891: 214

⁸⁷ Tijan, 1996: 319

5. Smjernice zaštite kulturno-povijesnog nasljeđa

Temelj suvremene zaštite kulturno-povijesnoga nasljeđa jest multidisciplinarni pristup koji uključuje i područje urbanizma i prostornog planiranja. Pojam zaštite podrazumijeva niz postupaka i mjera usmjerenih razumijevanju kulturnoga nasljeđa, poznavanju njegove povijesti i značenja, dokumentiranju, očuvanju i zaštiti njegove fizičke strukture, prezentaciji te općem unaprijeđenju. „Atenska povelja o restauraciji povijesnih spomenika”⁸⁸ obrađuje problem restauracije spomenika u sedam zaključaka, a ponajprije je usmjerena na zaštitu antičkih/drevnih spomenika. Preporuča se „*.../ dokidanje svih oblika promidžbe, podizanja protupravnih telegrafskih stupova i žica, kao i udaljavanje svake bučne i nametljive industrije iz blizine umjetničkih i povijesnih spomenika. /.../*”⁸⁹ U povelji se ističe važnost zaštite područja koje okružuje povijesni spomenik te očuvanje slikovitih vizura koje formiraju i određuju prostorni smještaj spomenika.⁹⁰

„Preporuka o zaštiti spomenika kulture ugroženim izvođenjem javnih i privatnih radova”⁹¹ donesena u Parizu 1968. godine uočava potrebu usklađivanja zaštite kulturno-povijesnog nasljeđa s promjenama koje uvjetuje društveni i gospodarski razvoj.⁹² Prema toj preporuci zaštita spomenika bi morala postati obveza svakog urbanističkog plana, posebice u povijesnim gradovima.

„Preporuka o zaštiti povijesnih cjelina i njihovoj ulozi u suvremenom životu”⁹³ donesena u Nairobiju 1976. godine ističe integraciju povijesnih cjelina u suvremeni život kao temeljni zadatak urbanističkog i prostornog planiranja na svim razinama. Preporuka ukazuje na važnost izrade multidisciplinarnih znanstvenih studija prije razrade planova o zaštiti. One, osim konzervatora, uključuju i arhitekta, urbaniste, planere, sociologe i pejzažne arhitekta.⁹⁴

⁸⁸ The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments; URL: <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf> (21.4.2016.)

⁸⁹ <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf> (21.4.2016.)

⁹⁰ Rukavina, Obad Šćitaroci, Petrić, 2013: 315

⁹¹ *Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private works*; URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13085&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (21.4.2016.)

⁹² Rukavina, Obad Šćitaroci, Petrić, 2013: 316

⁹³ *Recommendation concerning the Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas*; URL: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13133&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (21.4.2016.)

⁹⁴ Rukavina, Obad Šćitaroci, Petrić, 2013: 316

”Međunarodna povelja o zaštiti i restauraciji spomenika i mjesta”⁹⁵ iz 1964. godine, poznatija kao Venecijanska povelja, proširuje načela zaštite, određena 1931. godine Atenskom poveljom. Do danas predstavlja temeljni dokument za provođenje zaštite i restauracije graditeljskoga nasljeđa.⁹⁶ U njoj se ističe da *”/.../ vrijednost arhitektonske baštine nije samo u njezinoj pojavnosti, nego i u integritetu svih njezinih komponenti. /.../ Stoga uklanjanje unutarnjih struktura i zadržavanje samo fasada ne odgovara konzervatorskim načelima. /.../”*⁹⁷

Poveljom je proširena definicija povijesnih spomenika, sada uključuje i spomenike skromnije vrijednosti.⁹⁸ Ističe se da zaštita spomenika podrazumijeva i očuvanje njegova smještaja. Ako je očuvan povijesni smještaj, potrebno ga je sačuvati, a nisu dopušteni izgradnja, rušenje ili zahvati koji bi promijenili odnose volumena i boja.⁹⁹ Za ruševine je propisana obveza održavanja i zaštite, a konzervatorskim se zahvatima uz primjenu dopuštenih metoda¹⁰⁰ (anastilozna, razlika povijesnoga i novoga integrirajućeg materijala) treba postići razumljivost spomenika.¹⁰¹

”Rezolucija 68 (12) o aktivnom održavanju spomenika, skupina i područja građevina povijesnog i umjetničkog značaja u kontekstu regionalnog planiranja”¹⁰² donesena je 1968. godine. Kao najprimjereniji oblik rješavanja problematike izgrađenog okoliša ističe prostorno planiranje. Integracija spomenika, skupina i područja građevina povijesnog i umjetničkog značenja u urbani i ruralni život smatra se najboljim načinom za njihovu zaštitu te predstavlja obogaćenje ljudskog okoliša.¹⁰³ Rezolucija također ističe potrebu zaštite područja koja okružuju spomenike.

Spomenik kulture trebali bismo promatrati kao dokument vremena i zbivanja. Njegova vrijednost kao dokumenta traži ne samo estetsku, prostornu i oblikovanu valorizaciju, nego i

⁹⁵ International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter 1964), Povelja je usvojena na II. međunarodnom kongresu arhitekata i tehničara koji se bave povijesnim spomenicima. Povelja propisuje uži konzervatorski aspekt provedbe fizičkih mjera zaštite nepokretnoga kulturnog nasljeđa. Usprkos rigoroznim stajalištima i naglašenju potrebi njihove promjene, povelja je ostala na snazi kao ključni dokument zaštite; URL: http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (29.4.2015.)

⁹⁶ Rukavina, Obad Šćitaroci, Petrić, 2013: 317

⁹⁷ http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (29.4.2015.)

⁹⁸ http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (29.4.2015.)

⁹⁹ Rukavina, Obad Šćitaroci, Petrić, 2013: 317

¹⁰⁰ Poveljom se isključuje primjena metode rekonstrukcije spomenika.

¹⁰¹ http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (29.4.2015.)

¹⁰² Resolution 68 (12) on the active maintenance of monuments, groups and areas of buildings of historical or artistic interest within the context of regional planning; URL:

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804bb7e6> (21.4.2016.)

¹⁰³ Rukavina, Obad Šćitaroci, Petrić, 2013: 318

kompletnu strukturalnu interpretaciju.¹⁰⁴ Pojam spomenika kulture davno se formulirao i on svojom materijom, svojim oblikom i značenjem predstavlja spomen, svjedočenje i značenje određene kulture, prošlost neke sredine i izvjesne socijalne grupe.¹⁰⁵

U okviru razmatranja dokumentirane vrijednosti postavlja se pitanje kako je utvrditi i sačuvati odnosno kako uspostaviti poveznice koje takva vrijednost ima s drugim vrijednosnim slojevima u spomeniku.¹⁰⁶ Govoreći o zaštiti, nezaobilazan pojam je konzervacija, sredstvo pomoću kojega se omogućuje građevini da i dalje živi. Kontinuitet građevine postiže se nizom arhitektonskih postupaka intervencija: konzervacijom, restauracijom, konsolidacijom, adaptacijom, rehabilitacijom (a katkada čak i rekonstrukcijom).¹⁰⁷

Bez obzira je li riječ o primarnoj, usputnoj ili slučajnoj motivaciji posjetitelja¹⁰⁸, Senj treba poraditi na boljoj promidžbi, boljoj suradnji sektora kulture i turizma te boljoj pripremi koordinatora raznih projekata kako bi njegovi posjetitelji, ali i stanovnici dobili potpunu sliku baštine koja ih okružuje.

¹⁰⁴ Maroević, 1988: 783

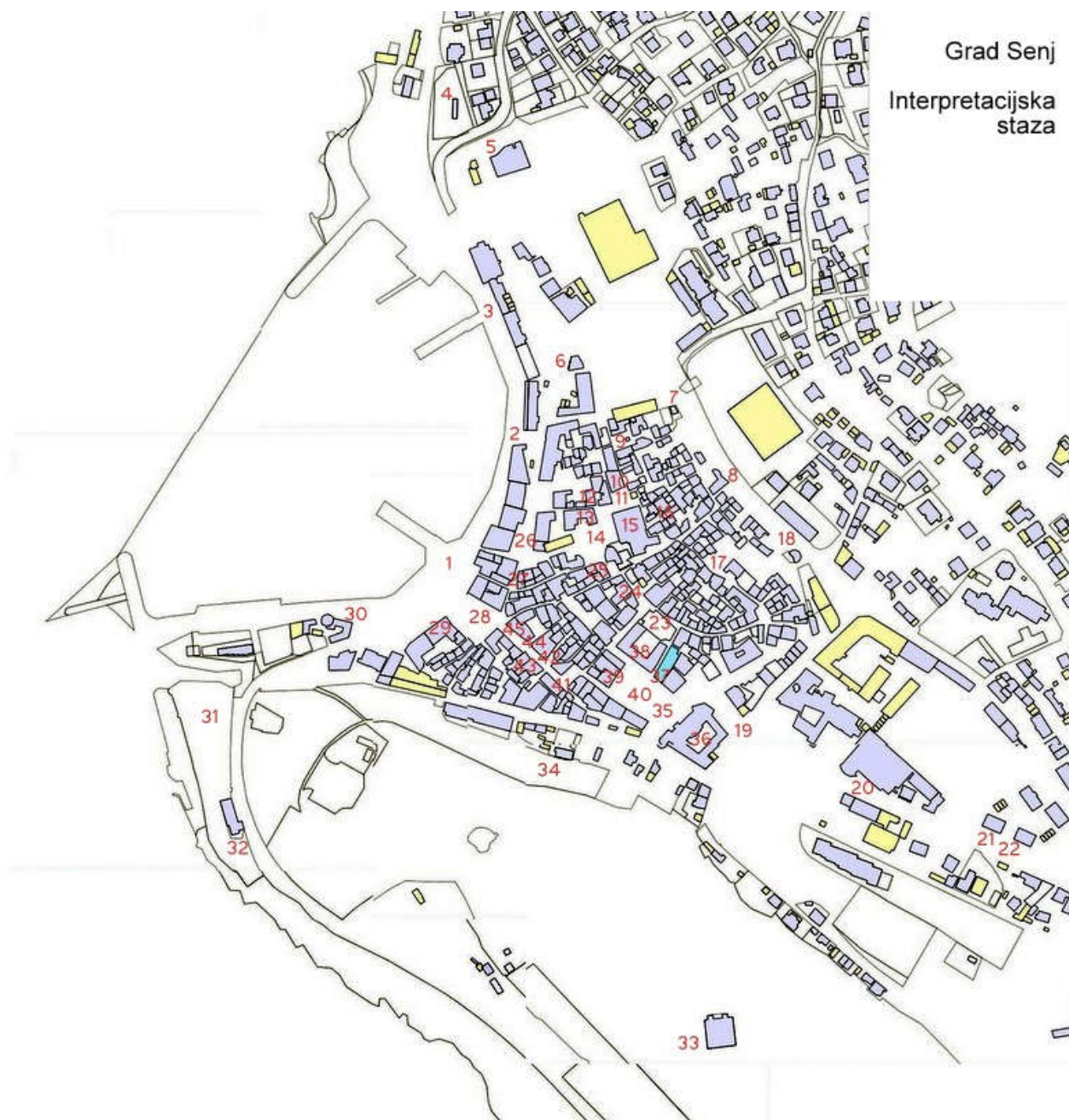
¹⁰⁵ Ibid. 784

¹⁰⁶ Maroević, 1988: 789

¹⁰⁷ Sekulić Gvozdanović, 1975: 10

¹⁰⁸ Jelinčić: 2008: 45

6. Interpretacijska staza

Svoju interpretacijsku stazu započet ću u gradskoj luci, na obali dr. Franje Tuđmana. Cijela šetnja trebala bi trajati oko sat i pol, ne računajući povremene pauze za odmor. U tekstu rada bit će označeni punktovi interpretacijske staze prikazani na karti. Od mosta svetoga Nikole(1), koji je ugodno šetalište za vrijeme ljetnih večeri, krećemo prema jugoistoku. Na mjestu na kojem su danas ugostiteljski objekt i poslovnica „Prve sportske kladionice“ (slika 11.), nekoć su se nalazili fontana i vodoskok, lijepe radnje u crnom kamenu. Kip je prikazivao mlada ribara s uhvaćenom ribom (slika 12.). Fontana je podignuta 1876. godine.¹⁰⁹

Na pročelju te zgrade, nekoć komunalne banke, na Obali dr. Franje Tuđmana nalazi se bijela mramorna ploča (slika 13.), veličine cca 80 x 65 x 3 cm, na kojoj su uklesane riječi:

„PALIM BORCIMA U NARODNO-OSLOBODILAČKOJ BORBI OD 1941. DO 1945. KOJI SU DALI SVOJE ŽIVOTE ZA PRAVO I SLOBODU RADNOG NARODA. OVU SPOMEN PLOČU PODIŽE PARTIJSKA ORGANIZACIJA I NAROD KOTARA SENJA U ČAST TRIDESET GOD. KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE“

Nastavljajući šetnju prema sjeveru, možemo primjetiti da su sva pročelja u vrlo dobrom stanju. Prolazimo pored poslovnice „Privredne banke Zagreb“ i srednje škole Pavla Rittera Vitezovića. Na ovome potezu postoji nekoliko ugostiteljskih objekata, caffè bar „Pirasa“, trgovina „Neda“, restoran „Riva“, pekarnica „Senia“, drogerija „Kozmo“. Tu su se u prošlom stoljeću, uz radnje istog karaktera, slastičarnicu „Sečka“, brijačnicu i češljaonicu „Tomljanović“, nalazili uredi lučke kapetanije, carinarnica, mjesni odbor „Jadranske straže“, porezna uprava, glavna agencija „Jadranske plovidbe d.d.“ i „Sresko načelstvo“, zgrada koja je nekada bila krajnja kula gradskih utvrda s morske strane(2). U toj se kuli čuvao puščani prah. Danas je pročelje u vrlo lošem stanju (slika 14.). Od ove je zgrade dalje polazio gradski zid prema sjeveroistoku k „Malim Vratima“. Nekoć se u ovoj zgradi nalazila „Narodna Čitaonica“ koja potječe još iz ilirskih vremena. Duž lučke obale nekoć su se mogli vidjeti željezni stupovi. To su ustvari bili stari topovi iz senjskih utvrda. Ždrijelo im je zakopano u zemlju, a služili su kao vez za brodove. Danas postoje samo dva takva zakopana topa, dok uz njih postoje tri topa iznad zemlje i izložbeni su primjerci koje je vrijedno vidjeti. Kada su 1856. godine postavljeni duž obale, bilo ih je dvadeset i četiri.¹¹⁰ Današnji oblik senjske luke potječe iz kraja 18. stoljeća, a kao što je već spomenuto, planirao ju je senjski patricij i slavni general Filip Vukasović 1785. godine. Na putu do pristaništa svetoga Ambroza, nailazimo na

¹⁰⁹ Tijan, 1931: 15

¹¹⁰ Glavičić, 1974: 36

dvije velike zgrade u kojima su danas poslovnice „Hrvatske Pošte“, „Fine“ i „Erste bank“. To su nekoć bila skladišta**(3)** nazivana „Carski magazini“ (slika 15.). Odlikovali su se savršenim proporcijama slobodnih površina i smještajem vrata i prozora u skladu s ostalim arhitektonskim elementima.¹¹¹ Podignuta su krajem 18. stoljeća za zaštitu luke od bure i za skladišta soli i žita. Sol je bio glavni uvozni, a žito glavni izvozni proizvod senjske trgovine. Prema P. Tijanu (1931), drvo se počinje izvoziti preko Senja nakon 1873. godine jer je tada Rijeka zbog svoje željeznice preuzela trgovinu žitom. Žito se najviše izvozilo u Marseilles i London jer su tamo senjske trgovačke kuće imale svoja skladišta. U ovim se senjskim magazinima znalo nalaziti i do pola milijuna mjera žita.¹¹²

Prolazeći pristanište svetog Ambroza s lijeve i „Carske magazine“ s desne strane, stižemo do raskrižja. Nastavljamo Starom cestom i dolazimo do mjesta gdje se nalazila crkva svetoga Ambroza**(4)**, izgrađena 1728. godine po senjskom građaninu Niki Suzanu, a na čast Blaženoj Djevici Mariji.¹¹³ Barokna crkva bila je orijentirana prema zapadu, pravokutnog tlocrta s kvadratnom apsidom (slika 16.). Monumentalni zidovi nosili su teški bačvasti svod s krovitsem na dvije vode. Na pročelju su se nalazila tri otvora za zvona, dok se iznad vratiju nalazila rozeta i dva prozora sa svake strane. U crkvi su se mogla naći tri barokna oltara: glavni oltar posvećen Rođenju Blažene Djevice Marije, lijevi oltar posvećen Presvetom Srcu Isusovu i desni, posvećen sv. Anti Padovanskom.¹¹⁴ Nad ulazom je postojao maleni kor za pjevače. Na sjevernoj strani svetišta prizidana je malena sakristija nad čijim se vratima nalazila uzidana ploča Nike Suzana na kojoj piše da je crkvicu posvetio biskup Pohmajević. Bila je oštećena tijekom Drugog Svjetskog rata, a konačan kraj doživjela je 1956. godine uslijed poslijeratne izgradnje Jadranske magistralne ceste. Cijeli predio naziva se „sv. Ambroz“, a s obzirom da crkve više nema, prolaznici bez interpretacijske ploče neće dobiti dovoljno informacija. Prema tome, sugerirao bih da se na svih točkama interpretacijske staze omoguće informativni sadržaji na otvorenom. Prema V. Krivošejevu (2012), muzeji postaju bitni činitelji razvoja turizma, od njih se treba očekivati da idu u korak s vremenom i da pokušaju osigurati standarde koje danas turisti očekuju.¹¹⁵

Nastavljajući prema jugu dolazimo do lokacije nekadašnjeg „Biskupskog dvora“**(5)**. Nalazio se u blizini crkve svetog Ambroza (slika 16.). Služio je kao nova rezidencija biskupa, a dao ju je sagraditi biskup Mirko Ožegović 1836.-1839. godine. Dotadašnji biskupski dvor

¹¹¹ Tijan, 1996: 320

¹¹² Tijan, 1931: 17

¹¹³ Tijan, 1931: 19

¹¹⁴ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹¹⁵ Krivošejev, 2012: 208

postao je župnim stanom senjskog župnika, a nalazio se uz katedralu. Izgled nove, impozantne rezidencije bio je klasicistički, isticala se velikim dvoranama s galerijom portreta senjsko-modruških biskupa. Prvi prikazani biskup bio je prvi biskup sjedinjenih biskupija Ivan Agalić, a taj prikaz datira iz 1617. godine. Portreti biskupa danas su izloženi u Sakralnoj baštini na trgu Cimiter u Senju. Na prvom katu biskupskoga dvora, na sjeverozapadnom dijelu zgrade, bila je nekoć smještena kapelica u čast Majke Božje, od koje je sačuvana oltarna slika.¹¹⁶ Biskupski dvor srušen je bombardiranjem Senja 1943./1944. godine. Biskupska rezidencija se premješta u palaču „Carina“, koja datira iz 18. stoljeća, i tu se zadržava do 1969. godine kada se preseljava u središte biskupije u Rijeku.

Zatim dolazimo do zgrade jedne senjske patricijsko-trgovačke obitelji iz 18. stoljeća(6). Zgrada je bila građena vrlo luksuzno i primjer je blagostanja senjskih obitelji. Vlasnici nisu poznati, ali se zna da su se kasnije u njoj organizirali plesovi i društvene zabave pa joj odatle i popularno ime „Verein“.¹¹⁷ U njoj je svoje prostorije imala i ranije spomenuta „Narodna čitaonica“. Ova je građevina dugo vremena bila središte senjskog društvenog i kulturnog života. Danas se u njoj nalazi ugostiteljski objekt. Njoj nasuprot, na početku male ulice koja vodi u grad, stajala su nekoć „Mala vrata“ u gradskim bedemima, a danas su i vrata i zidovi porušeni.

Uspinjući se Starom cestom, doći ćemo do ugaone kule gradskih utvrda(7) poznate pod nazivom „papinska“ (slika 17.). Ovu je kulu dao popraviti i u njoj je uzdržavao svoju četu papa Leon X. (1513.-1521.) kada je Senju prijetila opasnost od Turaka. Kula je u relativno dobrom stanju. Na njoj se još mogu opaziti male puškarnice i kamene konzole, na kojima je nekoć bio hodnik za stražare. Četverokutni prozori su novijeg datuma, vjerojatno su nastali u vrijeme kada je kula pretvorena u skladište. Građevina nasuprot papinske kule, podignuta 1928. godine, nekada je bila gradska električna centrala. Danas ona nije u funkciji, prepuštena je sustavnom propadanju, a u suterenu se nalaze apartmani. Cijelom duljinom Stare ulice stoji dobro sačuvan gradski zid s puškarnicama koji nas vodi do polukružnog tornja i stambenih prostora. Dok su zidine restaurirane i konzervirane, stambeni se prostori urušavaju. Dolazimo do kule „Trybenac“(8)(slika 18.). Kroz uski prolaz u gradskom bedemu može se doći u najstariji dio grada tzv. „Goricu“. Kod Malih vrata, na trgu Mirka Ožegovića(9) nalazi se kamena fontana postavljena 1882. godine u čast biskupa Mirka Ožegovića, dobrotvora grada

¹¹⁶ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹¹⁷ Tijan, 1931: 20

Senja.¹¹⁸ Na gornjem dijelu fontane unutar profilacije u omeđenom natpisnom polju (50 x 52 cm) uklesan je tekst:¹¹⁹

„BUNAR OVE VODE HLADNE,
NEK' TE SJEĆA RUKE RADNE
RUKE DIČNOG MIRKA OTCA
BIVŠEG SENJSKOG DOBROTVORCA.
1882.“

U blizini ćemo naići na kuću Martina Živkovića(10), zlatara, brata kasnijega senjskoga biskupa. Zgrada se ističe lijepim kamenim portalom u obliku školjke i svetačkim likom na uglu (slika 19.).¹²⁰ U prizemnom hodniku te kuće nalazi se natpis iz 1487. godine i reljef s grbom Martina Živkovića, koji drže dva genija.¹²¹

Spuštajući se ulicom doći ćemo do vratiju u zidu trga Cimiter. To su vrata kriptе katedrale. Kripta(11) se proteže ispod dijela trga i desnog broda katedrale (slika 20.). Zato se ovaj dio grada, ovaj trg zovu Cimiter, prema lat. *coemeterium*.¹²² U kripti ima mnogo grobova i grobnih natpisa. Grobnice se nalaze u katakombama jedna do druge u zidu. Posljednji mrtvac je u ovu kriptu pokopan 1868. godine. Kripta ne sadrži znamenitosti, ali smatram da bi bila zanimljiva svakom posjetitelju. Morao bi se tada postići dogovor jer danas ona nije otvorena za razgledavanje, već je ključ na čuvanju u župnom uredu.

Na suprotnoj strani ulice nalazi se kuća obitelji Vukasović sagrađena u 16. stoljeću(12). Ima lijepo pročelje, isklesano u kamenu, kameni balkon i dvorište sa zanimljivim svodovima. U narodu se još naziva „kuća Marije Terezije“ zbog toga što je obitelj Vukasović bila u osobitoj milosti na dvoru carice Marije Terezije. Od 1962. godine se u njoj nalazi zgrada Gradskog muzeja.¹²³ „Senjsko muzejsko društvo“ već više od šezdeset godina pridonosi suradnji između muzejske i turističke djelatnosti, odnosno susretu kulture i turizma, stvarajući pritom nove vrijednosti. Zgrada Gradskog muzeja ima tri kata, prizemlje i podrumске prostorije te dvorište s cisternom u sredini (slika 21.). U prizemlju su uređena arheološka zbirka i lapidarij s izlošcima iz prehistorijskog i rimskog doba te srednjega vijeka. Senj svojom bogatom materijalnom baštinom (muzejska zbirka, sakralna baština Senja, tvrđava

¹¹⁸ Tijan, 1931: 22

¹¹⁹ Glavičić, 1996: 344

¹²⁰ Glavičić, 1974: 30

¹²¹ Tijan, 1931: 22

¹²² Glavičić, 1974: 30

¹²³ Glavičić, 1974: 32

Nehaj, gradske zidine, katedrala i ostali spomenici kulture o kojima će biti riječi u interpretacijskoj stazi), ali i nematerijalnom kulturom poput senjskog ljetnog karnevala koji se 2016. godine održava 45. put, glazbenih večeri i *Uskočkim danima* zauzima važno mjesto u ponudi hrvatske kulturne baštine. Šteta je da se više pozornosti ne pridaje konzervaciji postojećih objekata i sustavnoj obradi kulturne baštine kako bi ponuda zadovoljila i u turističkom segmentu. Prema ALHFAM-u (*The Association for Living History, Farm and Agricultural Museums*), oživljena povijest podrazumijeva napor povijesnih muzeja i drugih obrazovnih organizacija da istinski zaokupe publiku utjecajem povijesti na današnji život.¹²⁴ To je zasigurno nešto što treba njegovati u ovakvom ambijentu. Nasuprot zgrade Gradskog muzeja, nalazi se stara patricijska zgrada s lijepim portalom koja je pripadala patricijskoj obitelji Carina(13). Trg Cimiter (slika 20.) je bio važan kroz povijest jer su se na njemu održavale razne skupštine(14). Na ovome je trgu 1271. godine skupština izabrala kneza Vida Frankopana.¹²⁵ U blizini se nalazi župni dvor sa župnim uredom. U njemu su sačuvane matice od 1707. godine. Neko vrijeme je, do 1839. godine, u ovoj zgradi bio biskupski dvor.

Sljedeća točka ove interpretacijske staze je katedrala(15) posvećena Blaženoj Djevici Mariji (slika 22.). Kripta sugerira da je sagrađena u 11. stoljeću ili najkasnije početkom 12. stoljeća. Dokaz njezine starosti je i zvonik iz 1000. godine koji je pred njom stajao sve do 1826. godine.¹²⁶ Natpis na pročelju senjske katedrale, dimenzija 46 x 30 x 15 cm sada se čuva u Povijesnom muzeju Hrvatske (inv. br. 6836). Glasi ovako: ČFKV V TO VR(I)ME B(I)HU PR(O)K(URA)T(U)RI K(A)NON(I)KA B VL(A)ST(E)L(I)NA B PUČA NINA B

U prijevodu: 1543. v to vrime bihu prokuraturi: kanonika 2, vlastelina 2, pučanina 2.¹²⁷

Senjska katedrala postaje središtem religioznog života grada Senja. Prvi povijesno utvrđeni senjski biskup se 1169. godine spominje u kontekstu njezine dogradnje. Prema tome možemo zaključiti da je katedrala i starija. Sljedeći pisani dokument koji je spominje datira iz 1271. godine, kada Senjani biraju Krčke knezove za upravitelje grada. Katedralu se grafički rekonstruiralo kao originalnu jednobrodnu romaničku crkvu, baš kao što je prikazuje veduta iz kraja 17. stoljeća Johanna Weickharda Valvasora (slika 23.). Tome u prilog ide i njeno glavno pročelje s nizom romaničkih lukova – slijepih arkada u tri vertikalna polja, koji se također nalaze i na uglu uz svetište. Katedrala je prema tome i u 15. i u 16. stoljeću jednobrodna i vjerojatno s bogato dekoriranim pročeljem, s obzirom da je Senj u to vrijeme bio kulturno, trgovačko i prometno središte. Krajem 16. stoljeća katedrala ima trinaest oltara. Uz glavni

¹²⁴ <http://www.alhfam.org/> (5.6.2016.)

¹²⁵ Tijan, 1931: 23

¹²⁶ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹²⁷ Bogović, 2008: 21

oltar postojali su sljedeći oltari: sv. Petra, sv. Tome, sv. Cirijaka, sv. Katarine, sv. Grgura, sv. Antuna, sv. Blaža, sv. Trojice, sv. Vida, sv. Sebastijana i sv. Jakova.¹²⁸ Početkom 17. stoljeća katedrala je u ruševnom stanju, a obnavlja se tijekom 17. i 18. stoljeća. Potpuno novo svetište katedrale, rušenje voltiranog svoda i gradnja novog, ali bez volti te rušenje bočnih zidova broda događa se u razdoblju od 1704. do 1717. godine, za vrijeme dvojice biskupa – Benedikta Bedekovića i Adama Ratkaja. Biskup Ivan Anton de Benzoni u razdoblju od 1730.-1745. dograđuje desni brod i postavlja četiri oltara, jedan mramorni (sv. Franje Ksaverskog) i tri drvena.¹²⁹ Za vrijeme biskupa Vuka Jurja Čolića (1746.-1764.) preuređena je unutrašnjost crkve te je sagrađen lijevi pobočni brod u kojoj su postavljena tri mramorna oltara. Tada katedrala ima sljedeće oltare: Uznesenja Majke Božje, Majke Božje Karmelske, Svetog Anđela, Ivana Nepomuka, sv. Josipa, sv. Antuna Padovanskog, sv. Franje Ksaverskog, Svetog Križa i Bezgrešnog Začeca Blažene Djevice Marije. Stupovi srednjega broda ukrašeni su motivima Križnoga puta. Interijer je bazilikalno osvjetljen nizom od četiri prozora sa svake strane svetišta, dok su prozori sporednih brodova većinom pregrađeni oltarima.¹³⁰ Ispod glavnoga oltara nalazi se kripta u kojoj su grobnice senjskih biskupa Mirka Ožegovića, Antuna Maurovića i Nikole Pohmajevića. Obnova glavnoga oltara pripisuje se Ivanu Krstitelju Ježiću (1789.-1833.), kao i obnova starog tornja 1826. godine.¹³¹ U vrijeme biskupa Roka Vučića i Jurja Posilovića ponovno se obnavlja katedrala i tada dolazi do rušenja staroga tornja i gradnja današnjeg zvonika u blizini. Bombardiranjem u listopadu 1943. i veljači 1944. godine katedrala je bila teško oštećena (slika 24.). Restauracijom katedrale 1946.-1947. godine pročelje postaje čitljivije jer su se dijelovi različitih vremenskih razdoblja obnovili u različitim materijalima. Srednji romanički dio je obnovljen u opeci i bogato obrađen kombinacijom slijepih arkada raznih dimenzija. Desni brod ima ispune od žbuke dok je lijeva ostala u kamenu tesaniku. Pročelja pobočnih brodova su imala svoja vrata. Vidljiv je nadvojni luk od opeke i polukružni barokni prozori iznad vratiju. Na lijevom je brodu otvor vratiju naknadno zazidan opekama.¹³² Glavna vrata datiraju iz 1717. godine, a vratnice su iz 1866. godine.¹³³ Na glavnim vratima nalazila se rozeta koja je zatvorena u 18. stoljeću zbog orgulja koje su tamo smještene, a dodana su još dva četverokutna prozora. Danas je okrugli prozor (rozeta) vidljiv, ali bez ukrasa koji su nekoć postojali. Desna vrata (slika 25.), odnosno njeni dovratnici i kapitel, su vjerojatno preneseni iz drugih izvora i prilagođena katedrali.

¹²⁸ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹²⁹ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹³⁰ Viličić, 1971: 103

¹³¹ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹³² <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹³³ Tijan, 1931: 24

Posjetitelje bi mogla zanimati riznica. U njoj se čuvaju lijepi srebrni relikvijari i srebrni, dobro pozlaćeni biskupski štap.¹³⁴ Zanimljiv je reljef sv. Trojstva koji se ranije nalazio u crkvi sv. Petra. U donjem dijelu reljefa nalazi se kockasti grb plemića Perovića iz 1491. godine, prema tome to je najstarija poznata varijanta hrvatskog državnog grba, koji se službeno upotrebljava od 1527. godine.¹³⁵ Zvonik katedrale izgrađen je 1900. godine i nalazi se uz katedralu, na trgu Cimiter. Stari zvonik je i danas sačuvan, a nalazi se iza svetišta katedrale. Krov mu je bio oblika četverostrane piramide, a izgledom je podsjećao na kulu.

U ulici Blaža Boromića pokraj katedrale nailazimo na rodnu kuću hrvatskoga pjesnika Silvija Strahimira Kranjčevića(**16**) (slika 26.) na kojoj se nalazi spomen-ploča koju mu je postavio grad Senj 1925. godine. Na malome prostoru ispred rodne kuće našeg proslavljenog pjesnika nalazila se crkvica sv. Jurja. U Senju su postojale dvije crkve sv. Jurja. Prva potječe iz 1183. godine, a bila je smještena na mjestu današnje tvrđave Nehaj. Nakon njenog rušenja, prilikom izgradnje tvrđave, gradi se crkva pokraj katedrale, posvećena istome svecu. Na njoj je bio glagoljski natpis iz četrdesetih godina 16. stoljeća.¹³⁶

Nastavljajući ulicom Ive Hreljanovića dolazimo do tzv. *Široke kuntrade*(**17**) (slika 27.), malenog i slikovitog trga, tipičnog za Senj.¹³⁷ U dvorištu jedne stare, danas porušene kuće nalazio se natpis na nadvratniku dimenzija 158 x 31 x 29 cm. Prenesen je u senjski Gradski muzej 1963. godine. Zanimljiv je zato što je prvi red klesan latinicom, a drugi glagoljicom. Kaže da ova kuća pripada Jurju Blagaiću. Glasi ovako: M CCCCXXII ZORZI BLAGAICH Č F I B JURAJ BLAGAIĆ.¹³⁸

Prolazeći ulicom Gorica dolazimo do kule Trybenac i nastavljajući Starom ulicom prema jugoistoku stići ćemo do kule Lipica(**18**) (slika 28.) koja je vrlo dobro sačuvana, a ima puškarnice i konzole kao i „Leonova kula“. Restaurirana je i razmišlja se na koji je način prenamjeniti. Projekt „Bura doživljaja - interaktivna kula bure“ planirao se u Kuli Lipica, zdanju srednjovjekovne senjske kulturne baštine još u siječnju 2013. godine. Posjetiteljima se uz pomoć suvremenih tehnologija planira dočaravati puhanje bure, ponuditi razne podatke o jačini puhanja i osjetu hladnoće koji bura daje, predočila bi se mjesta gdje bura u Senju najjače puše, legende o buri te pomorske nesreće uzrokovane pobješnjelim morem. Iako projekt prenamjene nije realiziran, smatram da je ideja vrlo dobra.¹³⁹

¹³⁴ Tijan, 1931: 27

¹³⁵ Glavičić, 1974: 29

¹³⁶ Tijan, 1931: 29

¹³⁷ Tijan, 1931: 29

¹³⁸ Bogović, 2008: 20

¹³⁹ <http://croatia.hr/hr-HR/Otkrij-Hrvatsku/Newsletter-za-kulturni-turizam/%C2%BBBura-doživljaja-interaktivna-kula-bure%C2%AB-Kula-Lipica-Senj?Y2lcMzMzMzM%3D%3D> (6.5.2016.)

Nasuprot kule Lipica nalazi se zgrada koja je najprije bila artiljerijska vojarna. Za vrijeme okupacije Bosne 1878. godine, bila je vojnička bolnica.¹⁴⁰ U njoj je 1896. godine uređena tvornica cigara, a kada je izgrađena nova tvornica, u ovoj su zgradi ostala skladišta da bi danas imala stambeni karakter. Spuštamo se uz gradski bedem ulicom Stjepana Radića i dolazimo do tzv. „Velikih vrata“(19) (slika 29.). Nekada su na ovome mjestu postojala vrata koja su bila utvrđena jednom kulom. Današnji oblik vrata je iz doba kada je izgrađena Josipova cesta iz Karlovca u Senj. Nalazimo natpis: IOSEPHINAE FINIS.¹⁴¹ Cesta se gradila od 1776. do 1779. godine za vrijeme cara Josipa II. pa joj otud i ime. Na lijevoj strani vrata označene su udaljenosti različitih gradova od Senja u germanskim miljama. Tako možemo vidjeti da je Senj od Zagreba udaljen 172.8, a od Karlovca 113 kilometara. Ispred Velikih vratiju nalazi se Knežičevo šetalište(20), lijep perivoj dugačak 625 metara s obje strane okružen vilama i vrtovima senjskih građana. U produžetku šetališta nastavlja se gradski vrt „sv. Petar“(21). Tamo se nalazio franjevački samostan i crkva sv. Petra, a podignuli su je krčki knezovi Dujam II. i Leonardo 1297. godine.¹⁴² U toj su se crkvi knezovi i članovi njihova roda (knezovi Frankopani) pokapali sve do 1469. godine.¹⁴³ Kada je 1558. godine gradu zaprijetila velika turska sila, general Ivan Lenković dao je srušiti sve zgrade izvan gradskih zidina. Franjevcima će ubrzo nakon toga dati izgraditi novi samostan i crkvu u gradu, a gradski vrt će poslužiti kao groblje sve do tridesetih godina 19. stoljeća. Tada se počelo pokapati na groblju sv. Vida(22). Najprije su prenesene kosti iz groblja sv. Petra. Najstariji kamen na groblju je veliki kameni križ iz 1707. godine.¹⁴⁴ Prema izgledu, prostornosti i broju spomenika senjsko se groblje ubraja među veća i ljepša groblja. Na groblju je sačuvan dio vrijednijih spomenika, grobnih raka i kapelica koje za Senj predstavljaju iznimno vrijednu spomeničku baštinu, a imaju i arhitektonsko-likovnu vrijednost i time zaslužuju cjelokupnu zaštitu kao klasicističko-secesionističko funeralno nasljeđe.¹⁴⁵ Stara crkva sv. Vida bila je jednobrodna, malena i orijentirana prema zapadu. U osnovi je bila pravokutna s kvadratičnom apsidom. Iz ostataka se može pretpostaviti da je imala bačvasti svod, dok je apsida bila križno svođena. Krov je bio dvostrešan, a na pročelju se nalazio zvonik. Nažalost, ti su ostaci danas zatrpani otpadom i raslinjem pa su teško uočljivi, a prilaz im je otežan. Ovakvu vrst lokaliteta ne bismo smjeli uništavati, već

¹⁴⁰ Tijan, 1931: 21

¹⁴¹ U Karlovcu stoji stup s natpisom: „IOSEPHINAE PRINCIPUM“

¹⁴² Tijan, 1931: 32

¹⁴³ Glavičić, 1992: 82

¹⁴⁴ Tijan, 1931: 33

¹⁴⁵ Glavičić, 1992: 82

arheološki istražiti, zaštititi i restaurirati. Na groblju je i nova kapelica sv. Vida koju su 1849. godine dali sagraditi senjski građani.

Vraćajući se Knežićevim šetalištem dolazimo do Velikih vratiju. Skrenuvši u ulicu Zgon, a potom i u ulicu Petra Preradovića, došli smo do mjesta gdje se nalazila crkva sv. Franje(23) (slika 9.). Silvije Strahimir Kranjčević je spominje u svojim *Uskočkim elegijama*: „Sred grada u kamenu Senju, na glasu je božiji hram; to crkva je svetoga Franje i mrtvih Uskoka stan.“¹⁴⁶ Već spomenuti general Ivan Lenković gradi ovu crkvu sa samostanom 1558. godine. Crkva je imala lijepo pročelje od kamena tesanca, okrugli prozor i renesansni portal s reljefom sv. Franje. Prema dosad učinjenim istraživanjima, građena je u istom stilu kao i katedrala. Crkva sv. Franje bila je trobrodna ranogotička bazilika s tornjem koji je vjerojatno kasnije dodan. Moguće da je takav tip crkve, koja je izvorno bila jednobrodna pravokutna građevina s drvenom krovnom konstrukcijom i s pravokutnom presvođenom apsidom, nastao po uzoru na srednjotalijanski tip propovjedničke crkve iz 13. i 14. stoljeća.¹⁴⁷ Josip Frančišković smatra da su u nekom od nedokumentiranih, ali sigurno provedenih restauriranja, brodu dodane kapele, po tri sa svake strane, koje su s njim povezane lukovima, ali i međusobno tako da je tlocrt dobio oblik trobrodne bazilike, a debljinu stupova uvjetovalo je svođenje tih kapela križnim svodovima.¹⁴⁸

Sadržavala je dragocjene spomenike, brojne nadgrobne natpise s imenima što su usko vezana za povijest grada, a koji po svom značenju prerastaju okvire samog Senja.¹⁴⁹ Te nadgrobne ploče su činile tlo crkve, a tijekom restauracije 1888. godine su uzidane u zidove kako bi ih se lakše sačuvalo.¹⁵⁰ Prema P. Tijanu (1931) uzidane su sljedećim redoslijedom:¹⁵¹ na lijevim stupovima srednjeg broda nalazili su se ploča Ivana Miovića (1690.), senjskog plemića i njegove žene Magdalene rođ. Homolić; Matej Tvrdislavić, senjski vojvoda (1578.); Vid Čidinović (1659.), plemić i senjski vojvoda sa ženom Margaretom rođ. Homolić. U kapeli Majke Božje od Loreta, pred oltarom, nalazila se jedina ploča s hrvatskim natpisom. To je raka plemenitog gospodina Franciska Rožanića i njegovih sinova. U svetištu su bile ploče Antuna Stipšića (1607.), Mateja de Blasiolisa (1564.), senjskog patricija; Mateja Gojčića (1750.), senjskog građanina; Fridrika Portnera (1682.), senjskog kapetana; Vinka Bathalie (1559.); Franje Mudrovčića (1552.), prefekta Brinjana; Andrije Skradinjanina

¹⁴⁶

<http://sskranjcevic.hr/pregled/uDjelaJednoP.ASP?PisID=1&KatID=123&Zbirka1ID=284&Zbirka2ID=335&DjID=608&totl=1> (5.5.2016.)

¹⁴⁷ Demonja, 1998: 30

¹⁴⁸ Frančišković, 1931: 414

¹⁴⁹ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹⁵⁰ Tijan, 1931: 35

¹⁵¹ Tijan, 1931: 36

(1689.), dvorskog župana i senjskog plemića; Marka Radibratovića (1587.); Ižota Frankopan (1456.), supruga kneza Stjepana Frankopana i rođena vojvotkinja od Este; Jakova Suminića (1556.); Jurja Celovića (1693.), senjskog građanina; Petra Radojevića (1652.); Dominika Miletića (1641.), senjskog arhiđakona. Na desnim stupovima srednjegabroda nalazili su se ploča Jurja Desantića (1707.), plemića i senjskog vojvode te Bassana Sackinskog (1552.), senjskog patricija. Pod korom su bile ploče Pavla Lasinovića (1588.), senjskog vojvode; Jurja Hreljanovića (1587.); Grgura Pariževića (1561.), senjskog kneza i vojvode senjskih vojnika; Vinka Kararadića (1580.) te Vinka Smoljana (1587.), senjskog građanina i vojvode. U crkvi su se pored glavnog oltara nalazili i oltari sv. Vinka, sv. Ivana apostola i evanđeliste, sv. Franje iz Paula, oltar Majke Božje Karmelske, sv. Josipa i sv. Ante Padovanskog.¹⁵² Crkva je srušena tijekom bombardiranja 1943./1944. godine, a danas je ostao sačuvan samo toranj. Pred sobom nemamo građevinu koju bismo razgledavali, ali zanima li nas povijest grada Senja, crkva sv. Franje je nezaobilazna točka interpretacijske staze i trebala bi biti obrađena na interpretacijskim pločama. U ovome dijelu šetnje predložio bih pauzu u kojoj bi se moglo ručati u konobi „Stari Grad“. Nakon okrijepe krenulo bi se u drugi dio interpretacijske šetnje.

U nastavku ulice Petra Preradovića doći ćemo do kuće obitelji Petrovski-Pavan(24). Nekoć je zgrada pripadala vojvodi od Zweibrückena, a kasnije je, nakon stambene, imala uslužnu funkciju, najprije kao trgovina, a danas kao konoba „Lavlji dvor“. Glavni ulaz u stambeni dio kuće bila je balatura koja je vodila s javnoga prostora ulice na pristupni trijem gornje stambene etaže. Od balature danas je ostalo samo kameno stubište prepoznatljivo po rubnim plaketama s motivom školjaka koje prate svaku stubu.¹⁵³ Ona sa svojim unutrašnjim dvorištem čini jedinstven i rijedak primjer stambene renesansne arhitekture na sjevernome Jadranu s kraja 15. stoljeća (slika 30.). Pored sedam različitih kamenih konzola s motivom lava koje nose ophodnu galeriju unutrašnjega dvorišta, zbog kojih je taj prostor i nazvan „Lavljim dvorištem“, od iznimnog su značenja i dva luka arkade koja dijeli dvorište na natkriveni i nenatkriveni dio.¹⁵⁴ Promjer ovih lukova je usporediv s lukovima šibenske Gradske vijećnice, palače Sponze i Kneževa dvora u Dubrovniku. Gradska vijećnica je rekonstruirana metodom faksimila, palača Sponza je doživjela historicističko restauriranje između 1888. i 1892. godine, a cjelokupna arkadura Kneževa dvora je, nakon potresa 1667. godine, barokno rekonstruirana. Kuća Petrovski u Senju tako preostaje jedinim izvornim i

¹⁵² <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹⁵³ Tijan, 1931: 39

¹⁵⁴ Dundović, Sopta, Braun, 2015: 224

nedirnutim spomenikom renesansnoga graditeljskog naslijeđa 15. stoljeća¹⁵⁵ s toliko širokim promjerom arkadnih lukova.¹⁵⁶ Unatoč njezinoj zanimljivosti i činjenici da je zaštićena kao pojedinačno nepokretno kulturno dobro, nije dovoljno obrađena, istražena i vrednovana. Iako je došlo do prenamjene u prizemnom dijelu kuće i ona je, kao konoba, otvorena za javnost, posjetiteljima su uskraćene informacije.

Prolazeći Starim trgom dolazimo do ulice Ive Vlatkovića u kojoj se nalazi patricijska kuća Ivana Rupčića sa zanimljivim dvorištem(25). Nad ulaznim vratima nekoć se nalazila ploča s grbom, na kojemu stojeći lav drži trolisni cvijet, i natpisom *Giovani Rubcic 1726*.¹⁵⁷ U blizini smo Frankopanskog trga koji se običnije naziva Malom placom(26). Na njemu se nalazi kuća znamenite senjske uskočke obitelji Daničić. Ističe se lijepim venecijanskim prozorskim okvirima.¹⁵⁸ U današnjoj Ulici Ive Vlatkovića nalazila se do sredine 19 stoljeća crkva sv. Roka. Danas je kuća u posjedu obitelji Modrić. Mala zavjetna crkva sv. Roka(27) pročeljem je orijentirana prema ulici koja ide od Potoka na Malu placu i s te se strane donedavna isticao stari kameni portal, a ponad njega kamena kustodija - svetohranište koje potječe iz crkve.¹⁵⁹ Na vrhu kuće još stoji stari željezni kovani križ.¹⁶⁰ Pročelje crkve izgrađeno je od većih grubo tesanih kvadara, koji su većim dijelom ožbukani. Prolazeći nekadašnju crkvu sv. Roka dolazimo na Pavlinski trg(28), vjerojatno glavnim sastajalištem u Senju, na kojem se nalazi nekoliko ugostiteljskih objekata. Nekoć su na njemu stajali samostan i crkva sv. Nikole (slika 31.). Kada crkvu od dominikanaca preuzimaju pavlini, ona je obnovljena i povećana, a tada dobiva i toranj. U samostanu sv. Nikole od 1725. do 1874. godine djeluje javna gimnazija.¹⁶¹ Kasnije se samostan i crkva odlučuju rušiti zbog trošnosti. Prema A. Glavičiću (1974), u crkvi su bile grobnice znamenitih građana i Uskoka, čiji se tjelesni ostaci još nalaze pod zemljom.¹⁶² Pavlinskim trgom prolazimo u smjeru jugoistoka. U blizini se nalazi monumentalna kompozicija od tri mornara, snažne atletske konstrukcije (slika 32.). Poglede su usmjerili prema moru, srednji upravlja kormilom, a lijevi i desni borac, dignutih ruku iznad očiju osmatraju pučinu. Rad je to akademskog kipara Ivana Vukušića. Kompozicija simbolično prikazuje partizane-mornare što stoje na vječitoj straži.¹⁶³ Na postolju su s desne strane uklesane riječi:

¹⁵⁵ Dundović, Sopta, Braun, 2015: 224

¹⁵⁶ 290 i 296 cm

¹⁵⁷ Tijan, 1931: 39

¹⁵⁸ Tijan, 1931: 39

¹⁵⁹ Glavičić, 1995: 138

¹⁶⁰ Tijan, 1931: 40

¹⁶¹ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹⁶² Glavičić, 1974: 18

¹⁶³ Glavičić, 1973: 373

U SPOMEN PALIM BORCIMA IZ NOR.
NAROD OPĆINE SENJ.

Uz jugoistočni rub Pavlinskog trga nekoć su se nalazile dvije kuće, i to jedna obitelji Hreljanović, a druga obitelji Krišković.¹⁶⁴ U kući Krišković neko vrijeme nalazile su se društvene prostorije Hrvatske čitaonice, a zatim Veslački klub „Uskok“.¹⁶⁵ Pri već nekoliko puta spomenutom bombardiranju grada (slika 33.), koje se zbilo 7. i 8. listopada 1943., oštećene su i ove dvije kuće.¹⁶⁶ Uz te kuće s lijeve strane bila je gostionica „Putnik“(29). Na njihovom mjestu izgrađen je 1963. hotel "Nehaj", koji se arhitektonski ne uklapa u pozadinu srednjovjekovnoga Senja.¹⁶⁷

Nastavljamo šetnju prelazeći preko Jadranske magistrale sve do obale kralja Zvonimira. Na ovim su prostorima za vrijeme Drugog Svjetskog rata pri njemačkom bombardiranju Senja 1943. godine srušeni stari magazini i oštećena kula Šabac(30)(slika 34.). U vrijeme obnove, izgrađena je nova jednokatna zgrada Lučke kapetanije Senj 1955. godine.¹⁶⁸ U tim radovima trebala je biti srušena kula Šabac, ali je ipak spašena i obnovljena prema tadašnjim prilikama. Obnovljena su na svakome katu tri velika topovska otvora, a uređeni su međuprostori prizemlja i katova za uredske prostorije.¹⁶⁹ U vremenu od 1955. do 1997. godine, do njezine zadnje obnove, kula Šabac u više je navrata obnovljena jer je izložena udarima silne bure. Danas su kula Šabac i dio prizemlja uredi Lučke kapetanije Senj, županijske pomorske institucije.

Krećući se Jadranskom magistralom doći ćemo do Parka senjskih književnika na rtu Art(31) (slika 35.). Odmah lijevo od ulaza u Park senjskih književnika na Artu nalazi se spomenik Silvija Strahimira Kranjčevića. Spomenik je postavljen 1958. povodom 50. obljetnice pjesnikove smrti.¹⁷⁰ Brončano poprsje Kranjčevića je rad akademskog kipara Petra Kosa. Postavljeno je na postolje na kojemu su uklesani podaci o pjesniku i stihovi iz njegove pjesme *Senju-gradu*. Pored crkve Majke Božje nalazi se brončano poprsje književnika Vjenceslava Novaka. Poprsje, koje je izradio akademski kipar Petar Kos iz Senja, postavljeno je na monolit na kojemu je s prednje strane spomen-ploča. Spomenik Milutinu Cihlaru

¹⁶⁴ Glavičić, 1995: 135

¹⁶⁵ Tijan, 1931: 41

¹⁶⁶ Glavičić, 1995: 136

¹⁶⁷ Danas se hotel zove „Libra“

¹⁶⁸ Glavičić, 1974: 18

¹⁶⁹ Glavičić, 2000: 348

¹⁷⁰ Glavičić, 1996: 350

Nehajevu podignut je 1962. godine.¹⁷¹ Poprsje je također izradio akademski kipar Petar Kos, a na postolju je mramorna ploča. Također, naći ćemo spomenik književniku dr. Milanu Ogrizoviću. Spomenik je postavljen u povodu 50. obljetnice njegove smrti. Brončano poprsje djelo je akademskog kipara Jože Cmroka iz Zagreba.¹⁷²

Crkva Majke Božje na Artu(32) poznata je kao zavjetna crkva senjskih pomoraca. Zato se u njoj mogu vidjeti brojne slike brodoloma i pomorskih nesreća te lijepo izrađeni modeli brodova.¹⁷³ Malenih je dimenzija, jednobrodna i ravnoga stropa. Crkva u svetištu ima mramorni oltar Blažene Djevice Marije i dva sporedna oltara, s lijeve i desne strane, sv. Roka i sv. Nikole. Prisutne su i vrlo lijepe kasnobarokne drvene klupe. Cjelokupan crkveni inventar pretežno je iz druge polovice 18. i početka 19. stoljeća.¹⁷⁴

Nakon kratkog obilaska parka i zaustavljanja na lijepom vidikovcu na Artu kreće se prema tvrđavi Nehaj(33). Sredstvima koja su osigurana iz europskih fondova uređen je i osvjetljen puteljak koji vodi do Nehaja pa se na njemu nalaze klupe za odmor, a uspon nije težak (slika 36.). Nehaj je najbolje sačuvan spomenik senjske obrambene arhitekture. Restauracija, koja se zbila nakon rata, provedena je posve stručno i uspješno.¹⁷⁵ Zanimljivo je da je svojim stranama orijentirana prema stranama svijeta.¹⁷⁶ U unutrašnjosti tvrđave je zdenac iznad kojega se nalaze grb kapetana i generala hrvatske Vojne Krajine Ivana Lenkovića.¹⁷⁷ Pod njegovim je nadzorom tvrđava sagrađena 1558. godine. Uz ovaj grb možemo vidjeti i grb gradačkog nadvojvode, tadašnjeg vladara Senja te grb kapetana koji je naslijedio Ivana Lenkovića. U prizemlju se nalazilo ognjište. Ovdje su temelji male ranoromaničke crkve sv. Jurja iz 11. stoljeća. Sačuvan je njen jasan, pravokutni tlocrtni oblik sa širokom polukružnom apsidom i donjim dijelom oltara u njoj. „Senjska glagoljska ploča“, pronađena 1964. godine, zapravo je lijeva oltarna pregrada iz crkve sv. Jurja, a nađena je upravo na ovome prostoru. Ona spada među najstarije hrvatske pisane spomenike, pisana uglatom glagoljicom, na starohrvatskom jeziku čakavskim nariječjem, a ukrašena je ornamentom cvijeća i pletera.¹⁷⁸ Zanimljiva su stubišta koja nas vode na više etaže. Vrlo su uska radi strategijskih razloga. Na prvome katu bile su prostorije za časnike i zapovjednike tvrđave. Na drugome katu bila je smještena topovska baterija od 11 teških topova, a danas ovaj se u ovim prostorima održavaju kulturne i glazbene priredbe. Vrh tvrđave služi kao

¹⁷¹ Glavičić, 1996: 352

¹⁷² Glavičić, 1996: 355

¹⁷³ Glavičić, 1974: 18

¹⁷⁴ <http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html> (26.4.2016.)

¹⁷⁵ Tijan, 1996: 335

¹⁷⁶ Glavičić, 1974: 18

¹⁷⁷ Tijan, 1931: 45

¹⁷⁸ Glavičić, 1974: 22

vidikovac. Prema P. Tijanu (1931), to je najljepši vidik u čitavom Hrvatskom Primorju.¹⁷⁹ U tvrđavi je smještena zbirka Senjski Uskoci i Senjska primorska kapetanija te su postavljene izložbe *Senjske crkve kroz povijest, Gradski i plemićki grbovi Senja i Tvrđava Nehaj 1558.-2008.*¹⁸⁰ Upotreba unutarnjih prostorija za stalne ili povremene izložbe, kao i za stanovite kulturne priredbe ili sastanke, sasvim je primjerena za spomenik ovakvog povijesnog značenja.¹⁸¹

Spuštajući se u grad može se vidjeti pročelje rodne kuće**(34)** hrvatskoga književnika Milana Ogrizovića¹⁸² sa spomen-pločom koju mu je postavio grad Senj 1925. godine, a izradio klesar Jura Španić.¹⁸³

Na njoj piše: „OVDJE SE RODIO HRVATSKI KNJIŽEVNIK DR. MILAN OGRIZOVIĆ
SENJ 15. VELJAČE 1877. A UMRO U ZAGREBU DNE 25. KOLOVOZA
1923.
O TISUĆGODIŠNJICI HRVATSKOG KRALJEVSTVA
KR. SLOB. GRAD SENJ 1925.“

Nastavljajući šetnju prema zapadnome dijelu grada, dolazimo na Zvonimirov trg ili Cilnicu**(35)** (slika 37.). Pavao Tijan (1931) piše da je to najveći i najljepši senjski trg, dugačak 68 i širok 37 metara.¹⁸⁴ Možda bi tako i bilo da danas ne služi kao parkiralište. Trg bogate povijesti, okružen važnim građevinama plaća danak ljudskoj snalažljivosti. Ne postoji regulacija koja bi zabranila besplatno parkiranje u središtu grada. Građevine na rubovima trga prepuštene su propadanju i, ako se ništa ne promijeni, samo je pitanje vremena kada će postojati samo na fotografijama. Biskupski konvikt „Ožegovićianum“**(36)** osnovao je biskup Mirko Ožegović 1857. godine (slika 38.). Biskup Antun Maurović proširuje ga i smješta u ovu građevinu 1896. godine prema nacrtima zagrebačkog arhitekta Kune Waidmanna.¹⁸⁵ Zgrada koja se nalazi na trgu Cilnica prije je bila gradski kaštel, a građena je u 14. stoljeću.¹⁸⁶ Još su i danas sačuvane ugaone kule. Nekoć se u sjevernome dijelu kaštela nalazila kapela sv. Margarete, no danas se nije sačuvalo ništa od nje. U ovome kaštelu ubijen je carski komesar grof Josip Rabata 1601. godine kada je htio pokoriti Uskoke. Taj je događaj dao povoda i

¹⁷⁹ Tijan, 1931: 45

¹⁸⁰ <http://hvm.mdc.hr/gradski-muzej-senj---tvrđava-nehaj,763.5%3ASNJ/hr/info/> (10.5.2016.)

¹⁸¹ Tijan, 1996: 335

¹⁸² Tijan, 1931: 45

¹⁸³ Glavičić, 1996: 347

¹⁸⁴ Tijan, 1931: 46

¹⁸⁵ Viličić, 1971: 87

¹⁸⁶ Tijan, 1931: 46

građu Augustu Šenoi za roman „Čuvaj se senjske ruke“ i Ivanu Dežmanu za epsku pjesmu „Smrt grofa Rabate“.¹⁸⁷ Postoji predaja da je od kaštela do tvrđave Nehaj vodio podzemni hodnik koji još nije otkriven.¹⁸⁸ U ovome kompleksu nalazi se nekoliko spomen-ploča.

U ulaznom vestibulu prvoga kata na desnoj strani postavljena je spomen-ploča s natpisom:¹⁸⁹

„HUMANITARNI ZAVOD 'OŽEGOVIĆIANUM'

UTEMELJEN G. 1857. PO BISKUPU

MIRKU BARUNU OŽEGOVIĆU

PROŠIREN I SMJEŠTEN U OVU SGRADU PRVE GODINE BISKUPOVANJA

Dra ANTUNA MAUROVIĆA G 1896.“

Na pročelju zgrade uzidana je spomen-ploča povjesničaru Pavlu Ritteru Vitezoviću koju su postavili Braća hrvatskoga Zmaja 1925. godine.¹⁹⁰

Na toj ploči od bijela mramora piše:¹⁹¹

„U SPOMEN

PAVLA RITTERA VITEZOVIĆA

HRV. HISTORIČARA I PJESNIKA

*U SENJU 7. I. 1652.

†U BEČU 20. I. 1713.“

Od 2009. godine planiran je popravak ovog nekoć velebnog zdanja, ali se još ništa nije dogodilo. Ne postoji inicijativa za konzervaciju u smislu zaštite kaštela kao izuzetog spomenika kulture. Mišljenja sam da bi ga trebalo restaurirati prema njegovom izvornom izgledu poštujući sve faze njegove izgradnje. Preporučio bih prenamjenu u hotel (ako bi takva djelatnost uopće bila isplativa). U međuvremenu u njemu obitavaju beskućnici, kao i u zgradi biskupskog sjemeništa na zapadnoj strani trga. Tu se nalazi crkva sv. Duha(37) koja je uskom ulicom odvojena od franjevačkog samostana. Ima lijepo pročelje, ali nažalost i ono propada. Nekoć se uz nju nalazio hospicij i bolnica za stare i nemoćne.¹⁹² Prenamijenjena je 1856. godine. Prema P. Tijanu (1996) daleko od proizvodnih središta i u stalnoj borbi s gotovo nesavladivim poteškoćama u kopnenim i pomorskim komunikacijama, senjska trgovina spala je na najniže razmjere i stanovništvo je osiromašilo. Zato ono ne može više uzdržavati tolike

¹⁸⁷ Tijan, 1931: 46

¹⁸⁸ Glavičić, 1974: 25

¹⁸⁹ Viličić, 1971: 87

¹⁹⁰ Glavičić, 1996: 342

¹⁹¹ Glavičić, 1996: 347

¹⁹² Glavičić, 1974: 25

manje crkve i kapele i one se zatvaraju za vjerski kult i pomalo se pretvaraju u stambene objekte, katkad s poslovnim prostorijama u prizemlju.¹⁹³ Pokraj nje nalazi se biskupsko sjemenište**(38)** koje također propada (slika 39.). U jednom njegovom dijelu poslovne prostorije ima „Skupština općine Senj“, ali ostatak građevine trpi zbog nebrige. Ima tri krila i veliko dvorište s klaustrom. Pročelje je uređeno, ali čim se uđe u dijelove zgrade kojima se koriste samo beskućnici postaje jasno da će se građevina urušiti ako ne dođe do sanacije. Na južnoj strani trga Cilnice nekoć se nalazio hotel „Zagreb“**(39)**, vlasnice Marije Janušić, a njemu s desna bila je trgovina „Emil Pagliarini“.¹⁹⁴ Danas su to prostori lijepo uređene gradske knjižnice Senj. U središtu trga nalazi se kamena fontana**(40)** iz početka 19. stoljeća (slika 40.). Sagradio ju je inženjer Konrad Zettel. Kajetan Knežić obnavlja je 1845. godine.¹⁹⁵ Danas nije u funkciji, a trebalo bi je i restaurirati. Naime, oštećena je uslijed parkirališne funkcije koju trg ima.

Odlazimo s trga, nastavljajući ulicom Potok naići ćemo na nekoliko ugostiteljskih objekata. U slučaju da treba predahnuti od šetnje, ova ulica je idealna za još jednu pauzu u kojoj se može popiti kavu ili otići na toalet. Na broju 24 vidimo uglovnicu svježe uređene fasade s očuvanim izvornim stubištem. Prekoputa se nekoć nalazio restoran „Nehaj“**(41)**. Pročelje druge i treće etaže je u lošem stanju (slika 41.). U zgradi se nalazila koncertna dvorana s pozornicom.¹⁹⁶ Na pročelju je i danas vidljiva spomen-ploča na kojoj piše „U OVOJ SU ZGRADI ODRŽAVANE PRVE KAZALIŠNE PREDSTAVE U KOJOJ SU OD 1852. GOD. NASTUPALI ČLANOVI SENJSKOG „DRUŠTVA ZA PRIKAZIVANJE SLAVJANSKIH IGROKAZA“. S druge strane ulice nalazio se hotel i kavana „Velebit“**(42)**. Nakon toga, u prizemlju su se nalazili prostori kineske trgovine koja je danas zatvorena. I ova građevina prepuštena je propadanju. Prekoputa nekadašnjeg hotela nalazi se rodna kuća hrvatskog pripovjedača Vjenceslava Novaka**(43)** sa spomen-pločom iz 1925. godine. Ispod nje je neukusno postavljena reklama za optiku koja se nalazi u prizemlju zgrade (slika 42.). Spomen-ploča je postavljena s ove strane kuće kako bi bila vidljivija.¹⁹⁷ U zgradu se ulazi s druge strane kroz renesansna vrata s nadvratnikom iz 1541. godine.¹⁹⁸ S druge strane ulice Potok nalazi se zgrada Prekršajnog suda**(44)**. Na pročelju je dominantna rustikalnost (slika 43.). Prisutni su izvorni doprozornici i balkon s izvornom željeznom ogradom. U nastavku nailazimo na zgradu u kojoj je nekoć djelovala senjska štedionica**(45)** (slika 44.), najstariji

¹⁹³Tijan, 1996: 318

¹⁹⁴Mirth, 1992: 147

¹⁹⁵Glavičić, 1974: 25

¹⁹⁶Tijan, 1931: 47

¹⁹⁷Glavičić, 1996: 346

¹⁹⁸Glavičić, 1974: 35

senjski novčani zavod, osnovan 1873. godine. Kao što je to čest slučaj u Senju, i ovdje je pročelje u dobrom stanju u prizemnom dijelu zgrade, dok je na višim etažama u lošem. U prizemlju se nalaze objekt brze prehrane, suvenirnica i dva frizerska salona. Nastavljajući ulicom doći ćemo do nekoliko ugostiteljskih objekata koji u svome imenu sadrže motiv „tri mornara“, spomenika u blizini. U blizini je i most svetoga Nikole, odakle smo započeli interpretacijsku šetnju gradom.

7. Zaključak

Primjerena i aktivna zaštita prirodnih i kulturnih dobara morala bi u budućnosti pridonijeti razvoju cijelog prostora grada Senja, a ne biti njegova kočnica. Pavao Tijan (1931) piše: „ /.../ Radovi koje su sami građani izvodili na svojim kućama i stanovima obavljani su uglavnom bez ikakve kontrole, osobito je izostala stručna konzervatorska i urbanistička jer se više pazilo na zadovoljavanje najprećih stambenih potreba. Na taj je naćin dosta starine ostalo unakaženo ili zauvijek izgubljeno.“¹⁹⁹

Zaštita bi mogla pozitivno utjecati na turistićke sadržaje, pogotovo u ljetnim mjesecima, ali i uz tendenciju produženja sezone. Razmišljamo li izvan okvira sezone i turista kojima su dovoljni more i nekoliko sunćanih dana, šira ponuda prirodnih, gastronomskih, zdravstvenih i ambijentalnih kvaliteta prostora, koje načela zaštite prirode i graditeljske baštine sve češće stavljaju u prvi plan, mogla bi Senj ucrtati na kartu kulturno-povijesnih dragulja naših prostora. Primjerom interpretacijske staze trebali bismo obratiti pozornost na to da je očuvanje arhitektonskih karakteristika tradicijske arhitekture izrazito važno. Trebalo bi primjereno saćuvati i prenamijeniti odrećene objekte, a najvrijednije i rekonstruirati. Da bi se to postiglo u pravoj mjeri potrebno je koristiti karakteristićne materijale – kamen i drvo. Ovom se interpretacijskom stazom nastojalo prikazati i obraditi sve važnoje punktove u Senju, nekolicini nedostaje primjerena zaštita, a većini primjereno vrednovanje.

Na podrućju Grada Senja u Registar nepokretnih kulturnih dobara upisano je 20 kulturnih dobara. Njih ćine povijesna graditeljska cjelina, arheološke i hidroarheološke zone, lokaliteti i povijesne graćevine (crkve, palaće, kule, povijesni spomenici).²⁰⁰

Ćuvajući povijesnu jezgru grada, nastoji se poticati stanovanje unutar nje, a poslovne prostore opće namjene, trgovine i ugostiteljske objekte, ogranićiti na prizemlja objekata. Ukoliko će se dopuštati da stanovnici interveniraju bez ikakva nadzora, utoliko ćemo imati narušen ambijent, a tada cjelovita zaštita i prikaz Senja kao tradicionalnog primorskog grada nisu izvedivi.

¹⁹⁹ Tijan, 1996: 322

²⁰⁰ <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212> (23.5.2016.)

8. Popis arhivske građe i literature:

Antoljak, Stjepan (1992.), *Hrvatska historiografija do 1918.*, knjiga prva, Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, str. 278

Babić, Božo (1875.), *Mladi mornar ili put brodom iz Senja u Trst*, Kraljevica, str. 4

Brown, John (1816.), *Encyclopaedia Perthensis; Or Universal Dictionary of the Arts, Sciences, Literature, &c. Intended to Supersede the Use of Other Books of Reference*, second edition, volume XX., Edinburgh, str. 404

Bogović, Mile (2008.), *Senjska glagoljska baština*, Senjski zbornik, 35, Senj, str. 11-26

Demonja, Damir (1998.), *Prilog interpretaciji crkve sv. Franje u Senju*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 22, Zagreb, str. 23-33

Dundović, Boris, Sota, Pia, Braun, Alan (2015.), *Kuća Petrovski u Senju*, „Prostor“, vol. 20, No 1 (50), Zagreb, str. 222-235

Fortis, Alberto (1774.), *Put po Dalmaciji* (priredio Josip Bratulić, 1984.), Zagreb, Globus

Frančišković, Josip (1931.), *Crkva sv. Franje u Senju*, Bogoslovska smotra, XIX, br. 4, Zagreb, str. 411-423

Galić, Milan (1998.), *Senj: grad i okolica*, Zagreb, Turistička naklada

Gardner Wilkinson, John (1848.), *Dalmatia and Montenegro, With a Journey to Mostar in Herzegovina and Remarkson the Slavonic Nations; The History of Dalmatia and Ragusa; The Uscock*, vol. II., London, John Murray, Albemarle street, str. 389-390

Glavičić, Ante (1973.), *Sjećanja u kamen uklesana I. - Spomenici revolucije iz Senja*, Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, Vol. 5, No 1, Senj, str. 367-374

Glavičić, Ante (1974.), *Vodič po Senju i okolici*, Senjsko muzejsko društvo, Turistički savez općine Senj

Glavičić, Ante (1992.), *Stara i nova groblja...*, Senjski zbornik, 19, Senj, str. 81-108

Glavičić, Ante (1995.), *Kamena pročelja srednjovjekovnih kuća u Senju*, Senjski zbornik, 22, Senj, str. 111-138

Glavičić, Ante (1996.), *Spomen-ploče i obilježja u Senju i okolici*, Senjski zbornik, 23, Senj, str. 341-376

Glavičić, Ante (2000.), *Stručna izvješća uz obnovu starih zidina i kula grada Senja*, Senjski zbornik, 27, Senj, str. 339-350

Grumeza, Ion (2010.), *The Roots of Balkanization: Eastern Europe C.E. 500-1500*, University Press of America, str. 155-156

Hacquet, Balthasar (1804.), *The world in miniature: Illyria and Dalmatia; containing a description of the manners, customs, habits, dress, and other peculiarities. Characteristics of their Inhabitants, and those of the Adjacent Countries; illustrated with thirty-two coloured engravings* (ur. Frederic Shorbel), Vol. II, C. B. Green, London, str. 35-48

Hamilton Jackson, Frederick (1908.), *The Shores of the Adriatic, the Austrian side, the Küstenlande, Istria, and Dalmatia*, E. P. Dutton, New York, str. 167 - 169

Henderson, Major Percy (1909.), *A British Officer in the Balkans: The Account of a Journey Through Dalmatia, Montenegro, Turkey in Austria, Magyarland, Bosnia and Hercegovina*, Philadelphia, J. B. Lippincott Company, London: Seeley & co. Ltd., str. 18

Hirc, Dragutin (1891.), *Hrvatsko primorje: slike, opisi i putopisi*, Zagreb, Lav. Hartman (Kugli i Deutsch), pretisak (1996.), Rijeka, Tiskara Rijeka. str. 210-214

Honeychurch Gorringe, Henry, Schroeder, Seaton i Hawley, John M. (John Mitchell) (1883.), *Coasts of the Mediterranean Sea*, part IV, Government Printing Office, Washington, str. 159

Jackson, Thomas Graham (1887.), *Dalmatia the Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, Vol. III, Oxford, At the Clarendon Press

Jelinčić, Daniela Angelina (2008.), *Abeceda kulturnog turizma*, Meandarmedia, Zagreb, str. 45-288

Kostić, Veselin (2006.), *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima*, Adamić, Rijeka, str. 10

Kozličić, Mithad, Faričić, Josip i Uglešić, Sanda (2012.), *Geografska osnova navigacije Velebitskim kanalom prema Senjskom peljaru iz 1639. godine*, Geoadria, 17/1

Krivošejev, Vladimir (2012.), *Muzeji, menadžment, turizam*, Narodni muzej Valjevo, Beograd

Kukuljević Sakcinski, Ivan (1873a), *Put u Senj, Putne uspomene: ulomci sa 59 slikovnih priloga*, Senj, Matica hrvatska Senj, 2001.

Kukuljević Sakcinski, Ivan (1873b), *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije*, Zagreb, str. 18-20

Lokmer, Juraj (2009.), *Senj, Uskoci i bura u putopisu...*, Senjski zbornik, 36, Senj, str. 123-198

Marieni, Giacomo (1830.), *Portolano del Mare Adriatico, Direzione dell'Istituto geografico militare dell'I. R. Stato maggiore generale, Dall'Imperiale regia stampera*, Milano, str. 168-169

Marković, Mirko (2002.), *Kartograf Ivan Klobučarić i Rijeka: Rijeka i kvarnersko primorje na starim zemljopisnim kartama s naročitim obzirom na doprinos hrvatskog kartografa Ivana Klobučarića*, Adamić, Rijeka, str. 34

Marković, Mirko i Tuđman, Franjo (1993.), *Descriptio Croatiae: hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, Naprijed, Zagreb, str. 54

Maroević, Ivo (1988.), *Zaštita i revitalizacija starih gradskih jezgri*, „Pogledi“, 18 (3-4), Split, str. 783-789

Maroević, Ivo (2005.), *Razine muzealizacije vezane uz kulturnu baštinu*, „Informatica museologica“, 36 (3-4), Zagreb, str. 44-49

Matijević-Sokol, Mirjana (1994.), *Povijesna svjedočanstva o Senju i okolici: Antički izvori*, Senjski zbornik, 21, str. 25-40

Mirth, Karlo (1992.), *Svjetonik pod Nehajem*, Senjski zbornik, 19, Senj, str. 135-165

Moryson, Fynes (1907.), *An Itinerary Containing His Ten Yeeres Travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland & Ireland*, vol. II., Glasgow, Tames MacLehose and Sons, Publishers to the University, str. 108-113

Paton, Archibald Andrew (1861.), *Zengg the capital of the Uskoks*, u: *Researches on the Danube and the Adriatic: Or Contributions to the Modern History of Hungary*, vol. 1, chapter XXIV, Leipzig, F. A. Brockhaus, str. 400

Pufendorf, Samuel, Bruzen de La Martiere, Antoine Augustin i Sayer, Joseph (1764.), *An introduction to the history of the principal states of Europe*, Printed for A. Wilde, vol. 2, London, str. 165-166

Purdy, John (1827.), *Sailing Directory for the Mediterranean Sea. The Adratic sea, or gulf of Venice, the archipelago and Levant, the Sea of marmara and the Black sea*, tiskano za: R. H. Laurie, London, str. 183

Rukavina, Marko, Obad Šćitaroci, Mladen, Petrić, Ksenija (2013.): *Prostorno-urbanističkiaspektizaštitenepokretnogaarheološkognasljeđa*, „Prostor“, Vol. 21, br. 2(46), Zagreb, str. 314-318

Sanseverino, Roberto (1458.), *Viaggio in Terra Santa*, Romagnoli, Bologna 1888, str. 26

Sekulić Gvozdanović, Srebrenka (1975.), *Prilog edukaciji arhitekta u godini zaštite spomenika kulture 1975.*, „Arhitektura“, 18 (154): 10, Zagreb

Tijan, Pavao (1931.), *Senj*, Senjski klub, Zagreb, str. 5-47

Tijan, Pavao (1996.), *Što da se radi sa senjskim znamenitostima*, Senjski zbornik, 23, Senj, str. 315-340

Viličić, Melita (1971.), *Arhitektonski spomenici Senja*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Odjel za likovne umjetnosti, knjiga 6, str. 65-129

Yriarte, Charles (1874.), *Istra & Dalmacija: putopis* (prijevod Vladimira Mirković – Blažević), Zagreb, Izdanja Antibarbarus, 1999., str. 72

*** (1842), *Reise nach Italien 1842 (22.05.1842 bis zum 06.11.1842): Deutschland, Italien, Österreich u.a.*, BoD – Books on Demand, 2003., str. 35-38

*** (2002.), *Hrvatski putopis od XVI. stoljeća do danas* (ur. Dubravko Horvatić), Antologijski izbor, Zagreb, K. Krešimir, str. 56

8.1. Internetski izvori

<http://proleksis.lzmk.hr/47490/> (9.4.2016.)

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26936> (9.4.2016.)

<http://croatia.hr/hr-HR/Otkrij-Hrvatsku/Newsletter-za-kulturni-turizam/%C2%BBBura-dozivljaja-interaktivna-kula-bure%C2%AB-Kula-Lipica-Senj?Y2lcMzMyMQ%3D%3D>
(6.5.2016.)

<http://www.alhfam.org/> (5.6.2016.)

<http://hrcak.srce.hr/61588?lang=hr> (10.4.2016.)

https://books.google.hr/books?id=alIKAQAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=Encyclopaedia+Perthensis+volume+xx&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiglp-2h_nMAhXLXhQKHR0bCe0Q6AEIGTAA#v=onepage&q=segna&f=false (15.4.2016.)

[https://books.google.hr/books?id=32XSmJU7WRgC&printsec=frontcover&dq=.\)+Reise+nach+Italien+1842+\(22.05.1842+bis+zum+06.11.1842&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwjisJzyivnMAhVCaRQKHfT9DuoQ6AEIGTAA#v=onepage&q=.\)%2C%20Reise%20nach%20Italien%201842%20\(22.05.1842%20bis%20zum%2006.11.1842&f=false](https://books.google.hr/books?id=32XSmJU7WRgC&printsec=frontcover&dq=.)+Reise+nach+Italien+1842+(22.05.1842+bis+zum+06.11.1842&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwjisJzyivnMAhVCaRQKHfT9DuoQ6AEIGTAA#v=onepage&q=.)%2C%20Reise%20nach%20Italien%201842%20(22.05.1842%20bis%20zum%2006.11.1842&f=false) (15.4.2016.)

<https://archive.org/details/coastsmediterr00hawlgoog> (15.4.2016.)

https://archive.org/stream/cu31924031265485/cu31924031265485_djvu.txt (15.4.2016.)

<http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf> (21.4.2016.)

http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13085&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf (29.4.2016.)

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804bb7e6> (21.4.2016.)

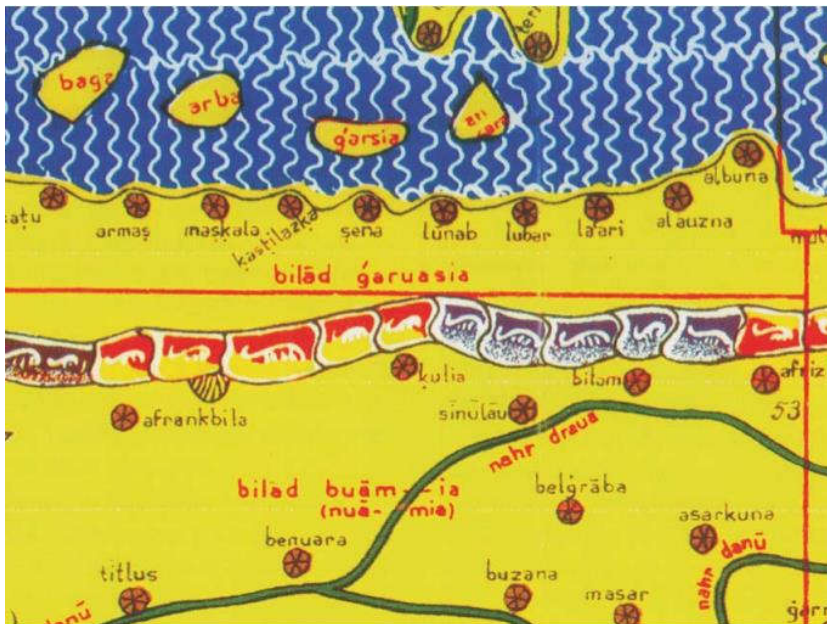
<http://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/senjski-dekanat-zupe.html>
(26.4.2016.)

<http://sskranjcevic.hr/pregled/uDjelaJednoP.ASP?PisID=1&KatID=123&Zbirka1ID=284&Zbirka2ID=335&DjID=608&totlvl=1> (5.5.2016.)

<http://hvm.mdc.hr/gradski-muzej-senj---tvrdava-nehaj.763.5%3ASNJ/hr/info/> (10.5.2016.)

<http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212> (23.5.2016.)

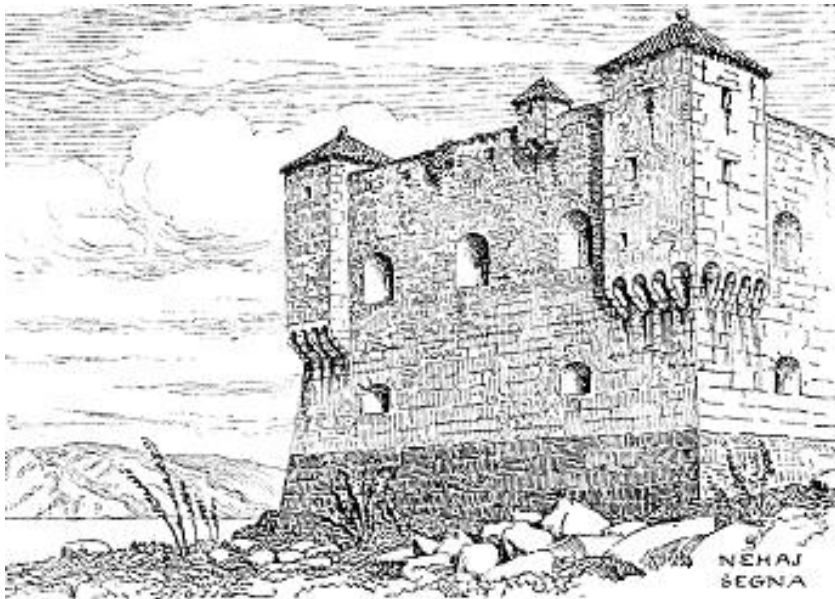
9. Slikovni prilozi

Slika 1. El Idrisi, Senj u djelu *Knjiga kralja Rutgera*, 1154.; u:Faričić, Josip (2007.), *Geografska imena na kartama Hrvatske 16. i 17. stoljeća*, *KiG*, poseban broj: 156.

Slika 2. *Tlocrt grada Senja oko 1650.*, Bakrorez, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb, u:Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Put u Senj, Putne uspomene: ulomci sa 59 slikovnih priloga*, Senj, Matica hrvatska Senj, 2001.: 13

Slika 3. Thomas Graham Jackson, *Tvrđava Nehaj*, 1887., u: Jackson, Thomas Graham, *Dalmatiathe Quarnero and Istria with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado*, Vol. III, Oxford, At the Clarendon Press, 1887.: 193

Slika 4. Balthasar Hacquet, *Uskok i uskokinja*, 1804., u: Hacquet, Balthasar (1804.), *Abbildung und Beschreibund der sudwest – und ostlichen, Illyrer und Slaven...*, im Industrie Comptoir, Leipzig: 145

Slika 5.Balthasar Hacquet, *Uskok*, 1804., u: Hacquet, Balthasar (1804.), *Abbildung und Beschreibung der sudwest – und ostlichen, Illyrer und Slaven...*, im Industrie Comptoir, Leipzig: 149

Slika 6.Balthasar Hacquet, *Uskokinja*, 1804., u: Hacquet, Balthasar (1804.), *Abbildung und Beschreibung der sudwest – und ostlichen, Illyrer und Slaven...*, im Industrie Comptoir, Leipzig: 152

Slika 7. *Senj*, oko 1905., Razglednica, Naklada T. Devčić & Camp. Senj Zbirka Nikole Anića, u: Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Put u Senj, Putne uspomene: ulomci sa 59 slikovnih priloga*, Senj, Matica hrvatska Senj, 2001.: 12

Slika 8. *Franjevačka crkva u Senju*, Razglednica Ministarstvo kulture. Fototeka Uprave za zaštitu kulturne baštine, Zagreb, u: Glavičić, Ante (1974.), *Vodič po Senju i okolici*, Senjsko muzejsko društvo, Turistički savez općine Senj: 27

Slika 9. *Nehaj – grad*, u: Hirc, Dragutin (1891.), *Hrvatsko primorje: slike, opisi i putopisi*, Zagreb, Lav. Hartman (Kugli i Deutsch), pretisak (1996.), Rijeka, Tiskara Rijeka: 212

Slika 10. Panorama grada Senja, Fototeka Ministarstva kulture, inv. br.: 54904

Slika 11. Ugostiteljski objekt i poslovnica „Prve sportske kladionice“, slikao Juraj Guić, 29.4.2014.

Slika 12. Senj – riva, fontana, URL: www.starerazglednice.com(12.6.2016.)

Slika 13. Ugostiteljski objekt i poslovница „Prve sportske kladionice“, detalj, spomen-ploča, slikao Juraj Guić, 29.4.2014.

Slika 14. „Sresko načelstvo“; URL:

https://www.google.hr/maps/@44.9910498,14.9013031,3a,75y,181.81h,101.15t/data=!3m6!1e1!3m4!1sAdv-aQ_v2GeX2qw2qTgAGw!2e0!7i13312!8i6656!6m1!1e1 (11.6.2016.)

Slika 15. „Carski magazini“ u Senju, Konzervatorski ured Rijeka

Slika 16. Biskupski dvori, Senj; URL: www.starerazglednice.com(12.6.2016.)

Slika 17. Leonova kula; URL:

https://www.google.hr/maps/@44.9914504,14.9026666,3a,75y,166.88h,93.69t/data=!3m6!1e1!3m4!1spZfUoGGM7v_9F8Bc2OfFcQ!2e0!7i13312!8i6656!6m1!1e1?hl=hr (12.6.2016.)

Slika 18. Kula Trybenac; URL: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=826422> (12.6.2016.)

Slika 19. Ugao kuće M. Živkovića, 1487., u: Glavičić, Ante (1974.), *Vodič po Senju i okolici*, Senjsko muzejsko društvo, Turistički savez općine Senj: 30, fotograf Laszlo Fuderer

Slika 20. Trg Cimiter, Senj; URL:
<http://www.senjskabura.hr/?ispis=detalji&novost=10848&kat=71> (12.6.2016.)

Slika 21. Gradski muzej, Senj; URL:

<http://www.seniatours.hr/hr/info-o-destinaciji-detalji/senj/6> (12.6.2016.)

Slika 22. Pročelje katedrale BDM, Senj; URL:

<http://static.panoramio.com/photos/original/33522759.jpg> (12.6.2016.)

Slika 23. Johann Weikhard Valvasor, *Zeng*, 1689., u: Kukuljević Sakcinski, Ivan, *Put u Senj*, *Putne uspomene: ulomci sa 59 slikovnih priloga*, Senj, Matica hrvatska Senj, 2001.: 2

Slika 24. Senjska katedrala nakon bombardiranja 1943. godine;
http://www.glasgacke.hr/edit/objekti/novosti/senj1_1407924561.jpg (12.6.2016.)

Slika 25. Desna vrata katedrale, Senj, u: Schneiderov arhiv, Strossmayerova galerija, inv.br. 0570

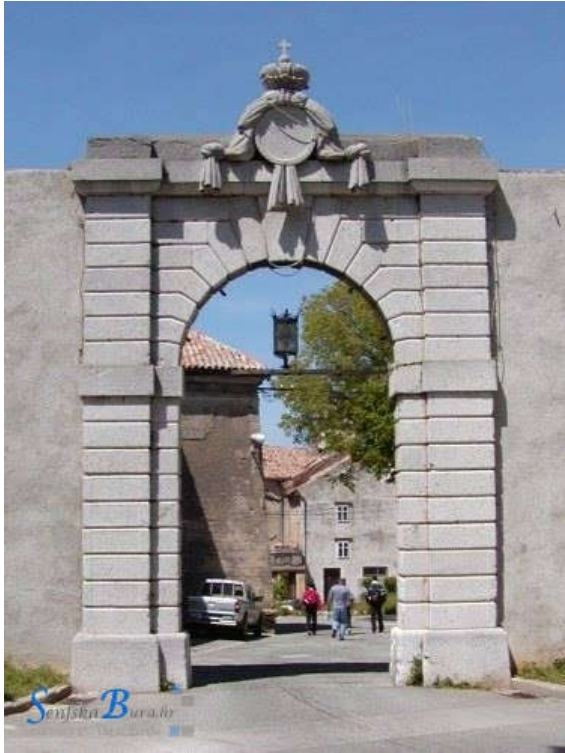
Slika 26. Rodna kuća Silvija Strahimira Kranjčevića, u: Viličić, Melita (1983), *Urbanističko-arhitektonska povijest Senja*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga 49: 709

Slika 27. Široka kuntrada, u: Viličić, Melita (1983), *Urbanističko-arhitektonska povijest Senja*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga 49: 709

Slika 28. Kula Lipica i Tvornica duhana oko 1935. godine, u: Glavičić, Ante, (1997), *U spomen profesoru Pavlu Tijanu*, Senjski zbornik 24: 295

Slika 29. Velika vrata; URL:

http://www.glasgacke.hr/edit/objekti/novosti/1618409_603600793046267_954553231_n_140_2836480.jpg (12.6.2016.)

Slika 30. Lavlje dvorište, kuća Petrovski u Senju sredinom 20. stoljeća, fotografirao Artur Schneider, u: Dundović, Boris, Sota, Pia, Braun, Alan (2015.), *Kuća Petrovski u Senju*, „Prostor“, vol. 20, No 1 (50), Zagreb: 222

Slika 31. Pavlinski samostan i crkva sv. Nikole u Senju; URL: www.kolekcionar.eu (12.6.2016.)

Slika 32. *Tri mornara*, URL: <http://static.panoramio.com/photos/large/92888825.jpg> (12.6.2016.)

Slika 33. Glavna senjska ulica Potok- poslije bombardiranja 1943., snimio: Malinarić, 1968.god., Konzervatorski ured Rijeka

Slika 34. Kula Šabac prije bombardiranja, Konzervatorski ured Rijeka

Slika 35. Park senjskih književnika na rtu Art; URL:

http://www.tz-senj.hr/media/attachments/P2035318_511x342.JPG (12.6.2016.)

Slika 36. Tvrđava Nehaj; URL:

http://www.tz-senj.hr/media/attachments/P2035338_511x342.JPG (12.6.2016.)

Slika 37. Zvonimirov trg (Cilnica), URL: www.starerazglednice.com(12.6.2016.)

Slika 38. Ožegovićianum na Cilnici, snimio Juraj Guić, 29.4.2014.

Slika 39. Nekadašnje Biskupsko sjemenište, Cilnica, snimio Juraj Guić, 29.4.2014.

Slika 40. Fontana na Cilnici, URL:
<http://static.panoramio.com/photos/large/51701161.jpg> (12.6.2016.)

Slika 41. Nekadašnji restoran „Nehaj“, Senj, snimio Juraj Guić, 28.4.2014.

Slika 42. Spomen-ploča na rodnoj kući Vjenceslava Novaka, Senj, snimio Juraj Guić, 29.4.2014.

Slika 43. Prekršajni sud u Senju, snimio Juraj Guić, 29.4.2014.

Slika 44. Zgrada nekadašnje Senjske štedionice, Senj, snimio Juraj Guić, 29.4.2014.